

VARGHA KÁLMÁN

MÓRICZ ZSIGMOND FIATALKORI TANULMÁNYAI

I.

Móricz Zsigmond irodalmi tanulmányaival lép be a magyar irodalomba. Legelső nyomtatásban megjelent írása¹ is filozófiai eszme-futtatás — hűsz esztendő a cikk megjelenésekor (1899) — és kerek tíz éven át inkább ezek a tanulmányok vallanak a későbbi nagy író készülődéséről, mint a *Hét krajcár* előtt megjelent elbeszélései, és az ifjúságnak írt munkái. Önmagában egyik korai tanulmánya sem nagyjelentőségű alkotás, de a *Hét krajcár*ig mégis ezek a dolgozatok és kritikák reprezentálják Móriczot. Ez különösen akkor szembeszökő, ha egy-egy év Móricz-írásainak átlagához mérjük a fiatal író tanulmányait. Az 1903-as esztendő Móricz-írásai közül alighanem jelentősebb az a gondos felkészültséget mutató Bajza-tanulmány, amelyben a magyar irodalom korábbi Bajza-képét új vonásokkal gazdagítja, mint *Az atyafiság* c. elbeszélés, amelyben egy fiatalkori legáció élményeit örökíti meg. Csokonairól szóló érdekes dolgozata, a *Ludas Matyival* foglalkozó alapos elemzése, valamint első, valóban értékes irodalmi tanulmánya, *A magyar színpad tradíciói* csaknem egyidőben jelenik meg a *Házasodik a tiszteletes úr* c. gyenge, Jókait utánzó elbeszéléssel, amely nem nagyon tűnhetett ki abból a környezetből, ahol megjelent, a *Protestáns Uj Képes Naptár* egyéb írásai közül. A vallástörténet és a filozófia területén való tájékozottságát és önálló gondolkodó voltát bizonyító Biblia-tanulmánya gyenge ifjúsági írások (*Homokhegy az utcán*, *A kis Pikké*) és még gyengébb elbeszélések (*Galamb és a héja*) és regényrészletek (*Eltűnt a szivárvány*) szomszédságába kerül a Móricz-művek címeit időrendbe gyűjtő bibliográfia lapjain. Bár ekkor már — 1907-ben — a későbbi *Hét krajcár*-kötet néhány kitűnő elbeszélése (*Aranyos őregek*, *Kézfogó lesz*) is megjelenik *Az Ujság* tárcarovatában.

Móricz-nak a *Nyugattal* kezdődő kapcsolata tanulmányírói munkásságában is új korszakot nyit. 1909-ben Adyról, majd Kozma Andorról ír a *Nyugatban*. A megjelenés pillanata Móricz írói pályáján belül mindkét írásnak szimbolikus jelentést ad: a Kozma költészetével foglalkozó cikk hangján érezhető, hogy már *távrolról* szemléli és méri fel a konzervatív költők természetét, „a maguk korának, környezetének viszonyaiba” állítva életművüket. A *Vér és aranyról* szóló kritikája pedig ekkor kezdődő és egész életművére is alakító erőként ható Ady-kultuszának, Adyhoz való vonzódásának első mámoros érzéseiről tesz vallomást.

A fiatal Móricz Zsigmond változó-fejlődő ízléséről, irodalomszemléletéről, ezekben az években kristályosodó esztétikai elveiről és egész eszmevilágáról ebben a periódusban éppen tanulmányai, dolgozatai, kritikái és eszme-futtatásai árulnak el a legtöbbet.

*

Néhány leveléből, feljegyzéséből és visszaemlékezéséből a tanulmányait író fiatal Móricz Zsigmond portréjának egy két vonása is felvázolható. A tanulmányíró Móricz első

¹ P. Kiss Pál [Móricz Zsigmond]: *Reflexiók. Schopenhauer olvasása közben*. Debreceni Ellenőr, 1899. 337. sz.

lépéseinél még ott érezhető a diákkori támogató és mintakép, az anyai nagybácsi, Pallagi Gyula kisújszállási gimnáziumi igazgató jótékony segítsége. A maga hivatását oly reménytelenül kereső, újabb tervekbe kapó, teológiával, jogászsággal, újságírással, tanársággal, hivatalnoki munkakörökkel próbálkozó Móricz indulása és érvényesülése éppen ebben a vonatkozásban, a tanulmányírás területén látszik a legsimábbnak. Pallagi Gyula vitte Gyulai Pálhoz; a költő és műfordító Szász Károlyhoz és annak fiához, a szerkesztőhöz, továbbá Vargha Gyulával, Kozma Andorral és Nagy Miklóssal, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjével is Pallagi révén kerül kapcsolatba. „Gyula bátyám útján a szellemi arisztokrácia nyílt meg előttem” — írja az *Életem regényé*-ben. 1902 április 30-án küldi Kispestről legkorábbi fennmaradt levelét² legifjabb Szász Károlynak, az *Uránia* c. ismeretterjesztő folyóirat társszerkesztőjének. Első nagyobb tanulmánya, a Reviczky Gyuláról szóló dolgozat útját egyengeti a levél: „Átalakítottam a Reviczky-tanulmányomat, úgyhogy egy önálló s szerves egésznek képezhessem együtt a négy. Nem is túlságosan hosszú, így teljes képet ad a költőről, s mint tanulmány is számot tehető lenne.” Nemsokára meg is jelenik a dolgozat az *Urániában*. A következő levelet pontosan egy hónap múlva Kisújszállásról keltezi az *Uránia* szerkesztőjének, ebből is látható, hogy ekkor még nem szakadt el teljesen a diákkori fészektől, Pallagi Gyula kisújszállási otthonától és szellemi tűzhelyétől. De kapcsolata Pallagi Gyulával ekkor már annyira sem harmonikus, mint amennyire gimnazista korában lehetett. A kölcsönös eltávolodás folyamatát erősen meggyorsíthatta, hogy Móricz visszautasította az Eötvös kollégiumi tagságot, amit Pallagi járt ki neki.

Móricz esetében az íróvá érés nehéz éveit a legteljesebb magányban múlnak el, éppen szellemi vonatkozásban. Móricz Virág *Apám regénye* c. könyvében közöl néhány részlet Móricz naplójából, 1902 augusztusából.³ A magános önképzés szigorú fegyelme olvasható ki ezekből a feljegyzésekből. „VIII. 1. Leltározás, rendezgetés. . . levél Zigány Árpádhoz. . . VIII. 2. A magyar rytmust tanulmányoztam népdalokban s Kozma, Petőfi, Aranytól. . . VIII. 3. Döbrentey Vörösmarty ügy. . . Technikai gyakorlat, a magyar rytmus legfrissebb elvei. . . VIII. 5. Olvastam Zrinyit, Kölcsey Naplóját. . . Zrinyit olvastam. VIII. 7. . . . Elolvastam János királyt s a király szerepét végigelemeztem jegyzettel. . . Kossuth iratait olvastam. . . VIII. 8. Olvastam János királyt (Richard elemzése) . . . A gyermeknyelvről P. Thewrewk és Brassai, . . . Kossuth iratait, A magyar forradalom férfiai olvastam. . .” Kezdő éveiben nem volt része abban az élénk szellemi csereforgalomban, ami a fiatal Babits, Juhász Gyula és Kosztolányi levelezéséből ma is meglepi az olvasót. A Négyessy-féle bölcsészkarai stílusgyakorlatok eleven szelleme tovább pezseg évek múltán is a három költő levélváltásaiban. A legfrissebb könyvekre hívják fel egymás figyelmét, a legújabb műveiket cserélgetik egymás közt, könyveket küldözgetnek egymásnak, Nietzsche, Schopenhauert, a *Madame Bovary* francia kiadását.

A fiatal Móricz inspiráló szellemi környezet hiányában írta elszántan és rendkívül nagy termékenységgel első műveit: tanulmányokat, verseket és nem kis számban operett-szövegeket. Majd sorra kézírással letisztázta mindegyiket. Persze benne is élt a közlés vágya. Egy-egy elkészült munkáját postára adja Kisújszállásra, Pallagi Gyulának (1902. augusztus 7-én beírja naplójába: „Levél Gy. b. Elküldtem neki elolvasni Bajzát.”) vagy Debrecenbe Gulyás Istvánnak (a későbbi költő Gulyás Pál apjának), akiről évtizedek múltán azt írta, hogy „talán az egyetlen kedves tanárom volt”. Közvetlen környezetében egyetlen olyan társa akadt, aki érdeklődött munkája iránt, akinek felolvashatta írói kísérleteit: egy nála jóval idősebb művelt asszony, volt iskolatársának anyja, aki második férje halála után mint postamester működött Kispesten. De ez az ötven év felé közeledő, több gyereket fel-

² Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlyhoz. A levél keltezése: 1902. IV. 30. Móricz levelezésének adatait F. Csanak Dórának Móricz Zsigmond levelezéséből összeállított másolatgyűjteménye alapján közlöm.

³ Móricz Virág: *Apám regénye*, Bp. 1954. (Második, bővített kiadás) 58. l.

nevelt és a postamesteri munka napi gondjaival küszködő asszony sem lehetett igazi szellemi társa Móricznak. (Másképp évtized múlva, amikor *A jáklyában* Dékány tiszteletesné alakjában megírta ezt az asszonyt, kitűnően érezteti emberi-szellemi kapcsolatuk kölcsönös reménytelenségét és ízetlen kényszeredtségét is.)

Évekig nem akad korabeli társa, vele együtt induló íróbarátja. A *Nyugattal* való kapcsolata azért is lesz majd számára annyira felszabadító erejű, mert feloldja a kezdő évek nyomasztó szellemi magányosságát is.

*

Móricz későbbi vallomásai szerint nagyon fiatalon eldöntötte már, hogy író lesz és nem elméleti ember. Az Eötvös collegiumi tagság visszautasításában is az írói életforma kialakítása és védelme vezethette elsősorban. Fiatalkori tanulmányaiban mégis erősen érződik a módszeres kutatómunka nyoma. Filozoferti képzettség nélkül is kialakította magában az adatgyűjtő és feldolgozó munka gyakorlatát. Mindvégig volt benne valami a nagy anyaggyűjtésre vállalkozó pozitivistá tudós karakteréből. Történelmi regényeinek írását megelőző hatalmas gyűjtőmunkáiban is sok lehetett az öncélú túlzás, magának az anyaggyűjtésnek, a tudományos búvárkodásnak, egy-egy történelmi korba való elmerülésnek az öröme, energiáinak nemes pazarlása. Egyik nyilatkozata szerint készülő Csokonai-dramájához hatvannyolc könyvet olvasott el. „Nem hiába voltam a Monográfiái Társaság szerkesztője fiatal koromban... — írta egyik feljegyzésében⁴ — de van bennem valami a monográfusból. Azért is szerettem akkor ezt a munkát.” Az sem véletlen, hogy önéletrajzi művét, az *Életem regényét* is úgy nevezi, hogy *tanulmány az életemről*. Fiatalkori tanulmányaiból sem lenne könnyű megjósolni, hogy egy jövőendő tudós, vagy egy író pályája bontakozik-e ki a dolgozatok néhol még iskolás keretei közül. Móricz első kötetét is úgy tervezte 23 éves korában, hogy abban vegyesen lesznek versek és tanulmányok. Hetven-nyolcvan oldalnyi versre gondolt és száz-százhusz oldal prózára. A prózai részt a Reviczky-tanulmány nyitotta volna meg, közreadta volna a kötetben *Bajza, mint kritikus* c. dolgozatát is.⁵ Nem nehéz korai tanulmányai mögött egy-egy irodalomtörténeti szakmunka ismeretét vagy éppen inspiráló hatását is felfedezni, már azért sem, mert e korai tanulmányokban legtöbbször maga Móricz utal forrásaira. A *Ludas Matyit* elemző írásában sokat épít Tóth Rezső 1897-ben megjelent Fazekas-tanulmányára,⁶ a magyar színpad hagyományaival foglalkozó dolgozata Bayer József terjedelmes dráma-színháztörténeti monográfiáinak⁷ ismeretéről tanúskodik. A Badics Ferenc-féle Bajza-kiadást⁸ olyan alaposan feldolgozta, hogy a Bajza polémáiról szóló dolgozatában Badicsnak egy olyan megállapításával is vitába száll, amely a kötetvégi jegyzetekbe van elrejtve. A tanulmányhoz nemcsak Bajza vitacikkeit és a rávonatkozó irodalmat olvasta el, elmerül az író levelezésének tanulmányozásában is. Fiatalkori tanulmányai az összefoglaló jellegű irodalomtörténetek közül nemcsak Beöthy Zsolt, de Toldy Ferenc műveinek ismeretéről is tanúskodnak. A szépiró és a filológus magatartását ebben az időben néhol még külsőségekben is keveri. 1904-ben tárcát ír *Az Újságban* Kisfaludy Károly és Heppler Katalin szakítással végződő szerelméről⁹ (*Kisfaludy Károly szerelme*) és az elbeszéléshez is lapalji jegyzetet fűz Bánóczy József *Kisfaludy Károly élete* c. művére hivatkozva. Egyik fiatalkori leveléből az is kiderül, hogy korai Csokonai-rajongását,

⁴ Móricz Virág i. m. 437. l.

⁵ Vö.: Móricz Zsigmond levele Gulyás Istvánhoz (1902. VI. 9.).

⁶ Tóth Rezső: *Fazekas Mihály, Irodalomtörténeti Közlemények*. 1897.

⁷ Bayer József: *A nemzeti játékszín története, I—II*. Bp. 1887. *A magyar drámairodalom története a legregibb nyomokon 1867-ig, I—II*. Bp. 1897.

⁸ *Bajza József összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Badics Ferenc, Bp. 1899—1900.

⁹ Móricz Zsigmond: *Kisfaludy Károly szerelme*. Az Újság, 1904. 40. sz.

sőt a költészet iránti érdeklődését is egy diákkorában olvasott monografikus munka élményéből származtatja: „A coetusbeli Csokonay adomák, a Harmathynál II. gimn.-koromban megszerzett Haraszty-féle Csokonay életrajz¹⁰ hatása alatt szerettem meg a költészetet” — írja 1902-ben, volt tanáranak, Gulyás Istvánnak.¹¹

A későbbi évekből, írói révbeérkezése utáni időből származó irodalmi cikkei első-sorban reflexiók, mindig valami egyéni, speciális, aktuális mondanivalóból, észrevételből, szubjektív felfedezésből születtek, a korai tanulmányok még sokkal tárgyyszerűbbek, monográfikusabbak, közele rokonágban vannak a korszak irodalomtörténeti studiumaival, a szakfolyóiratok dolgozataival. Nem véletlen, hogy amikor Pallagi elvitte Gyulai Pálhoz, és Móricz ott felolvasta Bajzáról szóló tanulmányát (a fiatalkori dolgozatai közül is a leginkább szabályos irodalomtörténeti munkáját), Gyulai azt kérdezte: „Szakdolgozatnak szánta? Nagyon jó. Elfogadom.”¹²

Móricz nem örült annak, hogy Gyulai egyetemi hallgatónak nézte, ő író akart lenni, ekkor már minden áron. Öntudattal válaszolja Gyulainak: „A *Budapesti Szemlének* szántam.” Fiatalkori tanulmányait kísérő levelei általában rendkívül nagy írói öntudatáról tanúskodnak. Megjelenő írásainak publicitása sem volt számára közömbös kérdés: legifjabb Szász Károlyhoz írt levelében fájlatja, hogy az *Urániát* csak szűk kör ismeri.¹³ Hiába volt kezdő, aki első lépéseit a támogató nagybácsi védnöksége alatt teszi meg, írói-szellemi függetlenségéből már ekkor sem engedett semmit. Első tanulmánya, a Reviczky költészetét elemző dolgozat közreadása már alkalmat ad arra, hogy megvívja első csatáját a szerkesztővel a cikk csorbítás nélküli pontos közlése érdekében.¹⁴ A szerkesztő Szász Károly több módosítást akar végrehajtani Móriczcal a Reviczky-dolgozat szövegén. Egyrészt stílárís javításokat kívánt a szerzőtől, másrészt a tanulmány szerkezeti átdolgozását, a dolgozat harmadik és negyedik fejezetéből pedig ki akart hagyni több részt. Móricz csak az idegen szavakat írja át Szász Károly kívánsága szerint, a szerkesztő többi javaslatát nem veszi figyelembe, nem hajtja végre a módosításokat, de ezt nem is közli külön a szerkesztővel, ahogy egy későbbi levélben írja: „udvariasan nem tárgyalhattam ezek felől, hanem hallgattam.”¹⁵ Pallagi Gyula hozza a hírt, hogy Szász Károly a kéziratot mégis végrehajtotta a kívánt módosításokat. Móricz méltatlankodó sorokkal keresi fel Szászt, nyíltan megírva, hogy véleménye szerint ezek a módosítások „nemcsak, hogy javításnak nem válnának be, de rontanák a dolgot.”¹⁶ A huszonhárom éves szerző kötekedő levelére megsértődik a tekintélyes szerkesztő, ki akarja hagyni a cikket folyóiratából és szakítani akar a makacs fiatalemberrel. Móricz erre postafordultával visszakéri a kéziratot.

Öt nap múlva keltezett leveléből kiderül, hogy a tanulmány mégis megjelent az *Urániában*, mégpedig komolyabb változtatások nélkül, Móricz eredeti szándéka szerint. De a fiatal szerzőt munkájának megjelenése sem készíti visszavonulásra. Ellenkezőleg: pontokba szedve sorolja fel Szász Károly szerkesztői javaslatainak szerinte képtelen voltát, s újra megállapítja: „ezekre nézve igen szilárd meggyőződése most is, hogy nem volt szüksége rájuk a dolgozatnak.”¹⁷

Az *Uránia* szerkesztőjével folytatott levelezéséből az is kiderül, hogy irodalmi tanulmányainak témáit általában ő választja ki, korai dolgozatai sem szerkesztőségi megren-

¹⁰ Haraszti Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1880.

¹¹ A Gulyás Istvánnak írt, már idézett levélből.

¹² Móricz Virág i. m. 60. 1.

¹³ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlyhoz (1903. IV. 2.).

¹⁴ Móricz Virág könyve (i. m. 62. 1.) Móricz és legifjabb Szász Károly vitáját tévesen a Bajza-tanulmánnyal hozza kapcsolatba. A fennmaradt levelezés tanúsága szerint viszont az affér már az első tanulmány, a Reviczky-dolgozat közlése körül kirobbant.

¹⁵ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlynak (1902. VI. 3.).

¹⁶ Uo.

¹⁷ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlynak (1902. VI. 8.).

delésekből születtek. Ő kezdeményezi, hogy megírja az *Urániának*¹⁸ a *Ludas Matyi* esztétikai elemzését, hogy Gyulairól ír tanulmányt.¹⁹ 1904 októberében jelenti be készülő Csokonai-tanulmányát. A Molière-tanulmány is az ő ötlete: Szatmár-megyei gyűjtőútjáról, Milotáról keltezett levelében írja meg Szász Károlynak, 1903. augusztus 8-án,²⁰ hogy Molière-ről kíván írni. A *Bibliáról* szóló tanulmányát sem az *Athenaeum* c. folyóirat szerkesztőjének felszólítására írta, eredetileg azt is az *Urániának* szánta, 1906 novemberében jelzi,²¹ hogy a *Bibliáról* készül írni.

Móricz fiataalkori tanulmányainak már témaválasztásában is szellemi érdeklődésének, írói, gondolkodói fejlődésének bizonyos organizmusa tükröződik. Reviczky jelenthette számára ekkor még az izgalmas újat, a legmodernebb magyar költőt, aki vonzotta is, taszította is, akit még nem fogadott magába, akinek természetében több kivetnivalót talált, mint szeretnivalót, aki zavaró, nyugtalanító élményként mégis foglalkoztatta, akivel elkerülhetetlenül szembe kellett néznie. Talán a Bajza-téma választása volt még leginkább penzum-szerű feladat számára (ezt a tanulmányt szánhatta foglalónak a *Budapesti Szemle* előkelően zárt irodalmi köreibe való bejutásához), de itt meg olyan mélyen hatol a korszak irodalmi háborúságainak vizsgálatába, annyira átéli a polemizáló Bajza magatartásának minden indulatát, hogy ez a tanulmány is a legteljesebben személyes ügyévé lett. Molière *Fősvényé*-nek magyar fordításához írt bevezetője minden látszólagos objektivitása és rejtőzködő zárkózottsága mellett is Móricz első műhelytanulmánya és közvetett írói önvallomása arról, hogy szemléletében, az egyéniségek megítélésében próbál már kiszabadulni a Jókai-féle emberábrázolás szélsőségesen polarizáló végletességeiből. A *Ludas Matyival* foglalkozó tanulmányában pedig már a magyar népi világ ábrázolására készülő *szépiro* veszi leltárba a Fazekas művében megformált népi figurákat, az ott található népi szólásokat, szavakat, kifejezéseket. Csokonai alakja, sorsa már gyermekkorra óta közvetlen debreceni élménye, Ady felfedezése előtt Csokonait érezhette magához legközelebb a poéták közül. A magyar színpad hagyományairól szóló tanulmányának írása közben egyrészt a *Ludas Matyi* elemzéséhez hasonló problémák kötik le figyelmét: összegyűjteni, számbavenni a magyar irodalom népies alakjait, és szembevetni őket az élet valóságával, másrészt a gyökerek megtalálása foglalkoztatta: a magyar színpad első kezdeményeinek tisztázása. A színház problémái ifjúkorától haláláig foglalkoztatták. Az első színház történeti tanulmányának megállapításait továbbviszi későbbi, drámával, színházzal foglalkozó írásaiban is. A nyolc év múlva megjelent színház történeti cikkében, amelyet Ujházi Ede nyugalomba vonulta alkalmából írt,²² olyan elevenen, frissen folytatta tovább az első tanulmány gondolatait, mintha csak pár nappal előbb tett volna pontot előző dolgozata zárómondata után. Diákkori „világmagyarázó” és filozófikus vívódásainak, amelyekről olyan érdekesen ír a *Bál*, és a *Forr a bor* lapjain, kissé megkésített terméke lehet két korai filozófiai, illetve lélektani írása, a Schopenhauer olvasását kísérő reflexiója és Wilhelm Wundt lélektani könyve bevezetőjének fordítása. 1907-ben megjelent *Biblia-tanulmánya* pedig ugyanannak a vívódó korszaknak utolsó nagy hulláma lehetett Móricz lelki világában.

Ha Móricz fiataalkori tanulmányainak témaválasztása is már egy írói-gondolkodói egyéniség szerves fejlődésének jeleit mutatja, akkor a mélyebb összefüggéseknek a tanulmányok *szemléletében* is meg kell mutatkoznia. Ha nem a véletlen és nem is a szerkesztői megrendelés sorozta egymás mellé Reviczkyt és Csokonait, a *Ludas Matyi* és a magyar színpad múltjának témaköreit, Gyulai verseit és Bajza polémáit, akkor nyilván megtalál-

¹⁸ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlynak (1904. VII. 3.).

¹⁹ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlynak (1904. XII. 6.).

²⁰ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlynak (1903. VIII. 8.).

²¹ Móricz Zsigmond levele legifjabb Szász Károlynak (1906. XI. 22.).

²² Móricz Zsigmond: *Ujházi, Nyugat*, 1913. II. k. 529. l.

hatók azok a szempontok is, amelyek összekapcsolták az irodalom folyamatának egymástól távoli jelenségeit és alakjait.

2.

A magyar irodalom nemzeti sajátságainak, faji karakterének keresése; a népies figurák, típusok, népies nyelvi jelenségek összegyűjtése és hangsúlyozása; az írói ábrázolás és a valóság, élet és mű szembesítése — ez a három problémakör, amibe a tanulmányíró fiatal Móricz Zsigmond csaknem minden dolgozatában beleütközik. A három kérdéscsoportot csak a rendező, rendszerező akarat választja el egymástól, mert a fiatal Móricz tudatában, kritikusi gyakorlatában egyet jelent a három: a magyar élet sajátságait tükröző népies irodalom igényét. Vizsgálódásainak ez szab irányt, és ez egyben értékítéletének is a mércéje. A huszonhárom éves korában megjelent Reviczky-tanulmányára éppúgy jellemző ennek a szempontnak az alkalmazása, mint az 1909-es, Kozma Andor líráját méltató cikkére, de még Ady költészetét elemző korai bírálataiban is felfedezhetők ennek a gondolkodásnak a nyomai. Móricz esztétikai nézeteitől éppúgy mindvégig távol állt a merev, normatív tételekhez való igazodás, mint egész eszmevilágától, gondolkodásmódjától. A népies, nemzeti és a valóságban gyökerező irodalom igénye a fiatal Móricz fejlődése, látókörének, ízlésének tágulása, tapasztalatainak, műveltségének gazdagodása során újabb és újabb tartalmakkal gyarapodik és egyben módosul is. A három tendencia arányában is eltolódás következik be. A nemzeti sajátságok kezdetben még gyakran szólamos hangoztatásától és a népiesség követelményének olyan kizárólagos, leszűkítő hatású alkalmazásától, amely Reviczky költészetének igazi megközelítésétől és megértésétől tartotta vissza, hat-nyolc év alatt mint alkotó eljut a magyar irodalomban új korszakot nyitó népi realizmus megteremtéséhez.

A fiatal Móricz népiességének gyökerei éppúgy a korszak nacionalizmusába nyúlnak vissza, mint ahogy az egész századeleji magyar népies törekvések első fázisának is a millennium utáni nemzeti felbuzdulás, lelkes magyarosság volt az előzménye és termőtalaja.

Haladó és visszahúzó tendenciákat egyaránt illetett a századforduló nemzeti felbuzdulása, nemcsak Ady költészetére hatott átmenetileg ez az irányzat, és nemcsak Bartók és Kodály figyelmét terelhette a magyar népi dallamkincsek felé, de a különböző tudománytalan és reakciós turáni mozgalmak is a századforduló ősmagyar- és keletkultuszából merítették ihletet délibábos tanaikhoz. Újat hozó, újat kereső, és másrészt konzervatív törekvések szétválasztása a századforduló népies-nemzeti áramlataiban éppen az irodalom területén nem könnyű feladat. A magyar irodalomban már félszázaddal korábban diadalra jutott — Petőfi és Arany költészetében — a népi forrásokból erőt merítő nemzeti művészet. Az is közismert, hogy ez az irányzat az epigonok munkáiban a múlt század utolsó negyedében már elsekélyesedett és meddő hagyományörzésbe zárkozott. A népnemzeti irányzat nem egy képviselője gyanakvással, ellenérzéssel és ellenkezéssel fogadott minden olyan próbálkozást, amely a népies-nemzeti törekvésekkel szakítva, a városi-polgári költészet útját egyengette. A sajátosan magyar művészeti stílus megteremtését a *Nyugat* is sürgette, de sokak szemében a jellegzetesen magyar, tisztább karakterű nemzeti költészet követelése a városi-polgári irodalommal szembenálló „nép-nemzeti” iskola irányzatának igazolását, felélesztését, reneszánszát jelenthette.

Móricz első nagyobb dolgozata, a Reviczky-tanulmány²³ jól példázza, hogy a századforduló idején egyesek tudatában és ízlésében miként vegyült a divatos népies, nemzeti törekvések igénye és frazeológiája a konzervatív népnemzeti iskola elveivel vagy éppen szólammá lett tételeivel.

²³ Móricz Zsigmond: *Reviczky Gyula, Uránia*, 1902. 170. l. Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Bp. 1952.

Móriczra a kor nacionalista áramlataiból elsősorban a népiesség felé vivő tendenciák hatnak. Az ősmagyar misztikum, a turanizmus és általában a divatos nemzeti felbuzdulás minden irracionalizmusa teljesen érintetlenül hagyja, bár Zemléni Árpádhoz, az ősmagyar hagyományokat feltámasztani kívánó irányzatok egyik jellegzetes figurájához barátság fűzi. Reviczky-tanulmányában is a népiesség igénye az egyetlen specifikum, amely már a későbbi Móriczot ígéri. De a Reviczky-tanulmány népiessége még nem azonos a későbbi Móricz-műveknek vagy éppen tanulmányoknak a magyar irodalmat új területekkel gazdagító, termékeny hatású szempontjával, inkább negatív ítélkezésvé és szűk értékelési mérték. Egy rendkívül leegyszerűsített fiktív népköltészet-ideálhoz mérve Reviczky költészetét. „Ha végigforgatjuk a könyvet — írja Reviczky költészetéről — 150—200 rövid verset látunk benne. Dalok ezek, de nem nóták. Sehol kurjantás, sehol magyaros kitörés, sehol sincs nyoma sem a szeszélyes, zamatos, magyaros lármázásnak, sem a nótás, népies hangnak...” Móricznak a népköltészetéről kialakult elképzelése ekkor még annyira szimplifikáló jellegű, hogy azokon a követelményeken, amelyeket a magyar költészet elé állít, nemcsak Reviczky lírája, de a népköltészet nem egy remeke is elbukott volna.

Reviczky nyelvi elvontsága is azért idegen tőle, mert szerinte „a magyar stylus természete, hogy egyszerűen, egyenesen megmondja az ember, amit gondol; nem cifrázza s nem himez-hámoz”. Esztétikai, nyelvi, izlésbeli előítéletei általánosabb emberi-erkölcsi fenntartásaira, Móricz egész akkori életideájára vezethetők vissza. A fővárosba, budapesti újságírók körébe került ifjú Móricz Zsigmond távol akarta magát tartani a nagyvárosi élet „fertőzésétől”, meg akarta őrizni vidékről hozott „egészséges” szellemét, Debrecenből eredeztetett népiességét. „Most is debreceni alapon állok — írja 1902-ben, már idézett levelében, volt tanárának. — Sose volt azóta kedvem, s szerencsére nem is voltam rákényszerülve, hogy a pesti journalok útlatos levegőjében én is petyhüdtté és modern módra blasírttá legyek, — no meg kozmopolitává. Az a poesis, amelyikben az én Musám gyönyörűségét találja, igaz magyar. Szíve-lelke s minden porcikája. A népköltészet emlején nőtt fel, s most, ha van ereje, azt csak az érezheti, aki magyar ember s aki szereti a magyar népdalt.”

Ami vidéki: az egészséges és magyar; ami nem vidéki: az nem egészséges és nem magyar — ennyit jelent ekkor Móricz népiessége. Reviczky költészete nem vidéki, tehát nem is lehet egészséges a fiatal Móricz szerint. A huszonhárom éves Móricz első tanulmányában erősebben érvényesülnek a konzervatív népnemzeti irány izlésbeli normái, mint a századforduló mélyebbre ásó, kritikusabb indítékú és igényesebb új népies törekvései. Persze a fiatal Móricznál a népnemzeti iskola izléskategóriái, erkölcsi normái, fenntartásai, előítéletei szókimondóbban, vulgárisabban, néhol nyersebben és naivabb módon nyilatkoznak meg, mint az irányzat legtekintélyesebb képviselőinél.

A népnemzeti iskola elveinek és izlésének egy kissé vidékies, „debreceni” változatát képviseli ekkor még Móricz. A költő életét is ebből a vidékies szemszögből, a kispolgári előítéletek biztos fedezékéből szemléli és ítéli meg. „Reviczky nem olyan ember volt, mint mi, ti. az általános ember, az olvasóközönség — írja. — Nekünk az az első és legfontosabb törekvésünk, hogy éljünk, és pedig hogy minél jobban éljünk.” Ilyen elvek alapján persze nem sok vonzót találhatott a szomorú sorsú poéta élettörténetében. A *Perdita-ciklust* ő is elítéli, mint a korábbi konzervatív kritika, sőt nemcsak az efféle költészet létjogosultságát tagadja, de meglepően még a „perditákhoz” fűződő *érzelmek* jogosságát is vitatja: „neveltetésünk miatt uralkodnak rajtunk bizonyos társadalmi törvények, amelyek szerint ez az érzés nem jogos”.

Persze, aki morális kérdésekben neveltetésének okaira hivatkozik, az már érzi ítéletének relatív voltát, az már többnyire tudja, hogy ítélete előítélet csupán. Meglepő, hogy az erősen szociális és történeti érdeklődésű Móricz ekkor még mennyire nem fogékony Reviczky életrajzának társadalmi vonatkozásaira. Szinte légüres térbe helyezi a költő életét és líráját, pedig éppen Reviczky élete és költészete több vonatkozásban szinte társadalom-

történeti és irodalomtörténeti dokumentum, úgyis mint munkájából nehezen élő újságíró, úgyis mint pusztuló dzsentri, vagy mint nyomorgó költő.

Pedig Móricz a költő életrajzának felidézésével Reviczky költészetéhez akar közelebb jutni: „... ha megismerjük életét, egyéniségét s ha vele rokonhangulat lép meg — írja — akkor nagy gyönyörűséggel élvezhetjük a fájdalomban tomboló költő dalait.” Jellemző, hogy Móricznak ekkor még szüksége van valami közvetítő „közegre” — a költő életrajzára — ahhoz, hogy behatolhasson Reviczky lírájának rejtelmébe. Reviczky Gyula éppen azokban az években jutott el a népszerűség csúcsára, amikor ez a tanulmány megszületett. A Móricz-tanulmány megjelenéséig hét év alatt három kiadásban jelent meg a halott költő összes költeményeinek gyűjteménye. Móricz is megállapítja, hogy Reviczky „mind ismeretebbé lesz, sőt szinte divatossá kezd válni”, de az ő eddigi olvasmányaihoz, eddigi irodalmi élményeihez képest ez a líra még új, szokatlan és nehéz olvasmány. Az első tekintet, amelyet Reviczky költészetére „vet az ember, azt mutatja, hogy nem könnyű olvasmány — írja — s valóban nem könnyű élvezni az ő költészetét.”

Ma már, amikor minden iskolázott és olvasott ember magában hordja a *Nyugatkorszak* lírájának ízeit és hangulatait, amikor Ady költészetének stílusbeli, ritmikai, képalkotó vívmányai már évtizedek óta átmentek az irodalmi köztudatba, inkább azt nehéz kiemeleznünk, hogy mit érezhettek Reviczky lírájában nehezen érthetőnek, problematikusnak a századforduló konzervatívabb és vidékiesebb ízlésű olvasói.

A tanulmány bevallott célja — Reviczky költészetének érthetőbbé tétele, tehát népszerűsítése — és Móricz elvi, ízlésbeli előítéletei, Reviczky költészetével és egész egyéniségével szemben hangoztatott ellenérzése között tagadhatatlanul nagy az ellentmondás. De ez az ellentmondás az egész tanulmányon érezhető. „Tiszta, nemes és emelkedett lelkű költő volt” — írja Reviczkyről, majd néhány lappal később azt jegyzi meg, hogy „a tisztaság érzés meglehetősen hiányzik belőle”. Ha nem is mond ki a dolgozatban semmit, ami nyílt cáfolata lenne a költővel szemben hangoztatott elveinek, buzgó érdeklődése, ahogy végigizlgeti Reviczky számos strófáját, a költő iránti rejtett vonzódásáról árulkodik: „lelke legtítkosabb igazi színeit ragyogtatja a néző előtt s szíve mélyén fakadó igaz érzelmeivel árasztja el azt” — írja Reviczkyről. Rajongó lelkesedés, ellágyulás, másrészt erős elfogultság váltakozik végig a dolgozatban. Amit Reviczkyben újnak és többé-kevésbé idegennek érez, az majd erősebb színekkel vagy éppen differenciáltabb finomsággal jellemző lesz a *Nyugat-korszak* lírai forradalmára. De Móricz ekkor még nem érzi, hogy a jövő költészetének érlelő-erjesztő előkészítője Reviczky, inkább anakronizmusra gyanakszik: „ő boldog lett volna, — írja Reviczkyről — ha akkor él, mikor a szép szőke német lányok holdvilágon, csúcsos, zezzugos vár ablakában zokogtak, epedtek s nem tudták miért...”

De azért Reviczkyt „a maradandó becsű poéták” közé számítja, dicséri őszinteségét és arra is felfigyel, hogy „a fájdalomnak, a keserűségnek, a panasznak mennyi változata”, hány élénk színe ragyog a költő lírájában. „Mikor már rohamosan fejlődésnek indult, — írja — akkor fagyott le lelkének gazdagon lombosodó koronája.”

Egészében mégis valami csonkaságot érez Reviczky költészetében, mert a költő lírája nem frissült fel a magyar népköltészetben. „Reviczky nem szerette a népiességet, — írja — mert nem ismerte, nem értette. Megvolt a saját egyénisége, a saját poézise, de az megmérhetetlenül kiszélesedett s mélyülhetett volna, ha a magyar népköltészetből csak egy-egy vonást is nyerhet.” A fiatal Móricz számára ekkor még, úgy látszik, nem volt különösebb probléma a költői egyéniség kérdése, nem vizsgálja, hogy Reviczky miként olvasztotta volna be lírájába a népköltészetnek akár csak egyes vonásait is. Magától értetődőnek veszi, hogy a népköltészetben való elmerülés csak gazdagodást jelentett volna a népi stílustól és népi hagyományoktól oly távollevő költő esetében is. Azért is maradt lényegében meddő minden próbálkozása Reviczky mélyebb megértésére, mert éppen a költő egyéniségét nem tudja magában átélni, hanem mindvégig külső és a priori erkölcsi és esztétikai normákhoz méri

Reviczky költészetét, mégpedig egy benne élő költőideálhoz, amely ekkor még sokkal közelebb áll Szabolcska Mihályhoz, mint Reviczky Gyulához. „Nem értette népköltészetünkben azokat az érzelmeket sem, — írja a továbbiakban Reviczkyról — amelyek nagy vonásokban ott vannak valamennyi nép költészetében, de nem érezte ki belőlük azt a valamit sem, ami *magyarrá* teszi ezeket a dalokat. Reviczky szegény — folytatja — sohasem érezte azt a valamit, ami így csendül ki Szabolcskánál:

Tudja a jó Mindenható
Mi is azon sírni való
Valahol a csárda mellett,
Csárda mellett.”

A fiatal Mórícznak ebben a megnyilatkozásában nemcsak az a feltűnő, hogy ekkor még Szabolcskát legalábbis bizonyos vonatkozásban — népiességben, magyarságban — Reviczky fölé emeli, de figyelemre méltó az is, hogy milyen világosan megfogalmazza már a népköltészetből újjászülető poézis igényét. Persze, Szabolcska rossz példa és rossz igazolás ehhez az igényhez, másrészt a tizenhárom éve halott Reviczkyvel szemben meddő és történelmietlen módszer a népies költészet szempontjainak számonkérése, de ez a *program* kapcsolja Móríczt a századforduló népies művészi törekvéseihez, a sajátos magyar stílus megteremtését zászlajára tűző irányzatokhoz. E tanulmányban sokszor még mereven megfogalmazott követelményei világosan mutatják, hogy a fiatal Móríczt már ezekben az években is keresi azokat a művészi lehetőségeket, kifejezési formákat, ábrázolásmódokat, amelyek majd pályája delelőjén olyan remekművek alkotásához segítik, mint a *Pillangó*, a *Boldog ember*, a *Barbárok* vagy a csonkán maradt *Rózsa Sándor-trilógia* első kötete.

Ady és a *Nyugat* nagy lírai forradalma utólag Móríczt is nyilván igazolta azokat a vonásokat, amelyek Reviczky költészetében Adyék felé mutattak már. A költő élete és műve iránti érdeklődése, vonzalma erősödött meg benne idővel az egyre inkább erejét veszítő gátlásaival és elfakuló előítéleteivel szemben. Móríczt Virág említi könyvében, hogy apja „Reviczkyben Ady elődjét ünnepelte. Reviczkyt soha nem feledte, mindig szerette, magam halottam — folytatja Móríczt Virág — mikor Adyval hasonlította”.

Ez a véleménye megmaradt élete végéig. Halála előtt pár héttel debreceni nőismerősének írt utolsó levelében irodalmi antológiája, a *Magvető* második kiadásának szerkesztői gondjairól, meg a háborús cenzurával való bajlódásairól panaszkodik és ezzel kapcsolatban Reviczkyt is megemlíti. „Nagy fájdalom — írja a levélben — hogy Reviczkyt még mindig nem bírja el a cenzúra: úgy érzem Ady belőle táplálkozott, s nála nélkül nem is lett volna az, aki. Komjáthy Jenőt még csak most kezdem megsejteni, mióta megrontott egy kicsit a spiritizmus”²⁴.

A Reviczky-tanulmány Móríczt pályakezdésének fontos dokumentuma. A dolgozat elemzése során egyrészt az válik világossá, hogy Móríczt is milyen messziről indult, a konzervatív irodalmi ízlés vidékies, kispolgári előítéleteit kellett leküzdenie magában ahhoz, hogy hat-hét év múltán eljusson a *Nyugat* táborába és Adyval együtt élére kerüljön a progresszív irodalmi mozgalmaknak. De egyben az is kiderül a tanulmányból, hogy az egész pályáján végigvonuló népiesség-igény körvonalai is már ekkor kialakulnak benne.

*

A követk ező évben, 1903-ban megjelenő Molière-tanulmányában²⁵ szintén erősen foglalkoztatják a magyar nemzeti jellegű stílus kérdései. A francia dráma fejlődésének útját

²⁴ Móríczt Zsigmond levele Magoss Olgához (1942. VII. 28.).

²⁵ Móríczt Zsigmond: *Molière*. (Bevezetés *A jösvény* fordításához.) *Uránia*, 1903. 381. l.

veti össze hazai viszonyainkkal. „Érdekes, különösen nekünk, magyaroknak bepillantani Molière életébe” — írja. Az összehasonlítás mértéke itt is az, hogy a népi hagyományokból mennyit merített a francia és mennyit a magyar színműirodalom. Molière már gyermekkorában, a vásártéren levő boltjuk előtt ácsorogva „gyönyörködhetett a töről metszett tiszta francia, s jellegzetesen nemzeti bohóckodásban”. Ezzel szemben nálunk — fejtegeti Móricz — „a magyar vásárokon is van sokféle művészet, a nép szórazottatására, de nincs egy sem, amely a magyar faj lelki világából eredt volna, mely magyar lelkiszükséglet kielégítésére törekednék”. A francia vásári komédiások játékában „ott sistereg, ott sziporkázik a gall humor, a népies, friss, eleven parázs-jókedv”. „Nálunk — folytatta Móricz — nem a nemzeti talajból sarjadt fel a színművészet, nem a szalmafedeles kunyhókból indult fejlődésnek a drámai költészet, hanem felülről terjedt befelé, mint a civilizatio.” Ennek a tanulmánynak is központi gondolata a magyar kultúra kétféle volta, a felülről lefelé ható idegen vagy nem eléggé magyar kultúra és a népi műveltség különbségének hangoztatása. Molière „ürügén” a magyar nemzeti karakter pontosabb meghatározására is kísérletet tesz Móricz, a magyar színműirodalom területén. Egy bizonyos „középfajú” drámában véli leginkább kiteljesedni a magyar karaktert. Szerinte a magyar ember természetétől éppúgy távol áll a komédiázás, a bohóckodás, mint a „láthatatlan, érthetetlen, kézzel nem fogható, képzelemizgató” dolgok után való epekedés. A magyar és a francia színmű kialakulásának és fejlődésének összehasonlítása során itt sem számol még konkrét történeti, társadalomtörténeti tényekkel, túl sokat épít egy feltételezett népi, nemzeti jelleg meghatározó erejére. Népi karakterológiája mégis érettebb már, mint a Reviczky-tanulmányban volt, a népiesség igénye sem olyan merev norma már a Molière-cikkben, mint a korábbi dolgozatban. Már a Molière-tanulmányban észrevehető, hogy a népiesség igénye Móricznál igen korán gyakorlati értelmet nyer, elveszti deklaratív jellegét, az írói munka belső ügyévé válik: szorosan összekapcsolódik a típuskeresés, típusalkotás problémáival. Móricz keresi, gyűjti, vizsgálja, elemzi az irodalom népies alakjait, és szembesíti az irodalomban, színjátszásban kiforrott, hagyományos népi típusokat a folyton változó élet eleven figuráival. Az élettől idők folyamán elszakadt, megmerevedett „irodalmi” figurákat elveti, ezek nem érdeklik, annál nagyobb érdeklődéssel figyel fel minden olyan irodalmi típusra, amelyben az életbeli alakok hű és eleven mását ismeri fel. A népiesség elve így teljesedik ki és kapcsolódik össze Móricz gondolkodásában a valóságábrázolás realiztikus — illetve ekkor még inkább naturalisztikus — igényeivel. „A művészet legdicsebb feladata: élő embert teremteni — így kezdi a Molière-tanulmányt. — Olyan alakot költeni, amely lelkünk előtt, mint valódi, testből, lélekből álló ember jelenik meg. Mozog és teret foglal el; észjárása, modora, szíve-lelke van; szükségletei s ennek megfelelő céljai vannak.”

Ahogy Móricz a *Fősvényt* elemzi, abból az is kiderül, hogy ifjúkora otthonról örökölt és Jókai-olvasmányokon nevelődött idealizmusa is erősen átalakult már ekkorra. Ebben a metamorfózisban nem csekély szerepe lehetett annak, hogy 1903 körül alaposan elmélyült Molière műveinek tanulmányozásába. Le akarja fordítani Molière vígjátékait, egy „teljes Molière” kiadási tervét küldi meg Rákosi Jenőnek.²⁶

Hogy mit jelenthetett a fiatal Móricz fejlődésében a Molière-élmény, az teljes mértékben csak az 1922-ben megjelent Jókai-tanulmányának írói vallomásából olvasható ki és érthető meg. Arról ír ebben a nagyszerű önelemzésben, melynek alcíme: *jegyzetek a belső fejlődés történetéhez*, hogy a végletes jellemű Jókai-hősök már gyermekkora óta kialakítottak benne egy olyan szemléletet, amelynek hatására képzelete minden emberi természetet egyetlen feltűnő tulajdonságára redukált: „aki nevet, mindig nevet; aki sír, mindig sír; aki fut, mindig fut; aki gázt lehel, az csak gázt lehel s semmi több.” „Jókai arra figyelmezte-

²⁶ Móricz Zsigmond levele Rákosi Jenőnek. (*Móricz Zsigmond hagyatékából. Új Magyar Múzeum*. Sajtó alá rendezte Réz Pál.) Sajtó alatt.

tett — írja az 1922-es tanulmányban²⁷ — hogy az első emberben, akit valósággal ismertem, megkeressem az egyetlen legfontosabb jellemvonást.”

A Molière-tanulmány nyugodt, tárgyvilágos, „ismeretterjesztő” felszíne alatt felfedezhető egy izzó, belső polémia magja. A Jókaitól örökölt „egytulajdonságú” emberszemléletet győzi le benne Molière összetettebb, árnyaltabb, a valósághoz közelebb álló emberábrázolása. Jókai hatása ugyanis nem záródott le a gyermekkori olvasmányokkal és nem oszlott el a diákkori ábrándokkal: „már huszonnégy, huszonöt éves voltam — írja —, s már csaknem egy évtized óta elvettem magamtól érzésben a Jókai világszemléletét. . . még mindig nem bírtam a gyakorlatban elszakadni a hosszú idő alatt megszokott, beidegzett módszertől.” Móricz Harpagon-elemzése nem más, mint szenvedélyes belső vitája a Jókai-féle, az emberi természeteket végletes vonásaiban megragadó, egytulajdonságú ábrázolásmóddal — Jókai nevének kimondása nélkül. „Nem valami vérszopó szurasz — írja Harpagonról — háza tája nem rémes; szenvedni, fájdalmasan, senki sem szenvedni miatt; sőt neki magának is van egy csöpp a lelkében, ami derűsíti a sívár lényét. . . minden fősvény bogaras természete mellett sem. . . démon.” A többi Molière-figurában is azt keresi, hogy az ember rossz vonásait egy-egy alakban mennyire javítják ki a vonzóbb gesztusok, valami melegség vagy humor. Hogy ez a probléma — az emberi jellemeknek a maga gazdagságában való ábrázolása — milyen nagymértékben foglalkoztatta Móriczot, annak érdekes példája az a megjegyzés, amit a *Forr a borban* Tacitus ábrázolásmódjáról mond: „Tacitus oly világosan tud megfogalmazni egy karaktert, egy életsorsot, egy embernek az egész életjelentőségét, hogy az mind egy-egy tökéletes, egyszerű alapigazság hatásával van közölvé. S az a legnehezebb, mert az emberek élete rendkívül sokrétű. Ebből a szempontból Tacitus hibás is, hiányos is, mert ő leegyszerűsíti az egyéniségek rajzát. Nem foglalkozik egyébbel belőle, csak amire szüksége van, például hogy mi szerepe van Britanicusnak az államélet fejlődése szempontjából.” Molière-ben meg éppen azt csodálja, hogy „arra fordította minden erejét, hogy egy rendkívül fontos és érdekes dolgot, csodálatatosan életteljes emberek között, léperszörllépésre meglepően természetes fejlődésben mutasson be”.

Az 1922-es Jókai tanulmányban is említi a fiatalkori Molière-élményt, de más vonatkozásban, nem mint a Jókai-hatást ellensúlyozó erőt, hanem a két író összeolvadó hatását. Jókaiából is, Molière-ből is optimizmus áradt felé, és így mindkét író késleltette benne saját írói hangjának megtalálását, ami majd csak a *Hét krajcár* fájdalmas akkordjaiban szakad fel lelkéből. „Sok irodalmi hatás közül itt belejárszik Jókai hatásába még a Molière-é, — írja 1922-ben — akivel húsz-huszonégy éves koromban rendkívül sokat foglalkoztam, s akitől szintén semmi pesszimizmust nem ittam át, csak a felületesen zsi bongó tréfa optimizmusát”.

Molière sem váltotta meg az írói útkeresés nehéz kálváriáján, de az emberábrázolás területén nagyon sokat tanulhatott tőle. Rákosi Jenőnek is azt írja a Molière-kiadást szorgalmazó levélben: „könyvet lehetne írni s érdemes is volna arról, mit lehet tanulni Molière-től.”

*

Ha a Jókaitól örökölt ifjúkori szemléletét át is alakította Molière hatása, ha a Reviczky-féle költészet varázsával szemben egyes korábbi előítéletének további érvényét feltoluló érzései ellenében meg is kellett védenie, a fiatal Móricz világnézetének alapjai ezekben az években még nem rendülnek meg. A változások jelei inkább esztétikai jellegűek, ifjú éveinek világnézete, amit két évtized múlva így jellemzett: — „Jókaihoz csatlakozott az egész iskolai neveltetésem, a régen kialakult morális és etikai felfogás: a magyarság istenítése, a polgári élet helyeslése, a magántulajdon alapján való életfelfogás” — ekkor még sértetlenül

²⁷ Móricz Zsigmond: *Jókai. Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez. Nyugat*, 1922. II. k. 1425. l. Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Bp. 1952.

szilárd. Gyulai Pál költészetéről 1904-ben megjelent tanulmányában²⁸ is azt emeli ki, hogy „Gyulai jelleme az elemek káoszából a bibliai vallás-erkölcs melegénél szilárdult meg s a tisztá magyar fajra vall összezsugorodásában”.

A *Ludas Matyit* elemző, szintén 1905-ben megjelent tanulmányában²⁹ is feltűnő ellentmondás mutatkozik esztétikai ízlése és világnézeti-politikai elvei között. A *Ludas Matyiról* szóló tanulmányban Móricz sokat merít Tóth Rezsőnek az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1897. évi évfolyamában megjelent, Fazekas Mihályról szóló munkájából,³⁰ hivatkozik is a forrásra, de a *Ludas Matyi* „irányeszméjének” kérdésében vitába száll az irodalomtörténéssel. Tóth Rezső ugyanis Fazekas művének évszázados sikerét a mű szókimondó demokratszával magyarázza, úgy tárgyalja a *Ludas Matyit*, mint a felvilágosodás áramlatának szellemében született művet és Bessenyei *Tariménesével*, Csokonai, Kármán és Bacszányi eszmevilágával hozza szoros összefüggésbe. 1795-ben — fejtegeti Tóth Rezső — évekre elhallgat minden szabad eszme, „a jobbágyság sorsát még jóindulatú érdeklődés is alig kíséerte”. „E hosszú, évekig tartó némaság, a látszó közöny után Fazekas munkája az első, — folytatja Tóth Rezső — amely a jobbágyságról szólni mer, s szól nem a lemondó kesergés, nem a panasz hangján, de a humoros külső alatt komolyan figyelmeztetve, szinte fenyegetve az elnyomottak bosszújával.”

Ezzel szemben Móricz azt vallja, „hogy Fazekasnak, mikor elbeszélését költötte, nem igen volt célja a harc. Ő a meseötlenek megfelelően egyszerűen beleképzelte magát egy olyan túlhajtott feudális rendű világba, ahol megtörténhetett volna ez a dolog. Soha egyetlen egyszer sem hallunk panasz szót a tömérdek, szörnyen leigázott jobbágyság és cselédség közül”. „Valamennyien úgy fogják fel a sorsukat, — folytatja Móricz — mint az egyetlen természetes állapotot. A földesúri hatalom ellen soha senki, sem a költő, sem a szereplők egy kis megjegyzést sem tesznek. . .” „Nem a jogilag leigázott ember harca urával szemben, ami jó alkalom lett volna a század népszabadító eszméinek fejtegetésére, vagy illusztrálására, hanem a szegény ember harca a gazdag ember ellen.” Móricz szerint éppen az emeli Fazekas művének „általános költői becsét, hogy nem egy korszak politikai vágya az irányeszméje, hanem az emberiség örök óhaja, az, hogy a gyöngén ne erőszakoskodjék az erős”. Móricz magyarázata teljesen elvonatkoztatja a *Ludas Matyit* a mű keletkezésének korától, csak mint tértől és időtől független alkotást szemléli és értékeli, de magáért a műért lelkesedik. Négy fejezeten át elemzi Fazekas költeményének értékeit. A mű egészének lelkes elfogadása és ugyanakkor egykori aktualitásának teljes ignorálása között van némi ellentmondás, mert a *Ludas Matyi* irányát nem egynemű sorának ilyen vagy amolyan értelmezése dönti el, hanem az egész mű szelleméből árad a bátor demokratszizmus. A Reviczky-tanulmány következetlenségei a fiatal Móricz ízlésének bizonytalan voltáról árulkodtak, a *Ludas Matyival* szemben már nincsenek esztétikai fenntartásai, de a mű értelmezésével kapcsolatban kiütököznek még ekkori világnézetének visszatartó elemei. A kitűnő műalkotás nyelvén elfogad már olyan eszméket, amelyeket a napi beszéd vagy a politika köznyelvén még elutasít. Népies szemléletének meg éppen múltbeli igazolását láthatta Fazekas Mihály humoros elbeszélő költeményében.

*

²⁸ Móricz Zsigmond: *Gyulai Pál, mint költő. Uránia*, 1904. 1. 1.

²⁹ Móricz Zsigmond: *Ludas Matyi. Uránia*, 1905. 126. 1. Már az előző évben, 1904-ben is cikket írt Móricz a *Ludas Matyiról* Az *Ujságban* (1904. 176. sz.). Móricz 1907-ből való *Garay és az Obsitos* c. dolgozatának (*Uránia*, 1907. 216. 1.) szempontjai sokban hasonlóak a *Ludas Matyi*-tanulmány nézőpontjaihoz. Garay *Obsitosában* a magyar népi képzeletnek teljesen megfelelő kitűnő műalkotást csodálja meg, és elemzi Móricz, de ugyanakkor elismerően emeli ki Garay művének lojalitását és nemes konzervativizmusát is.

³⁰ Tóth Rezső: *Fazekas Mihály. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1897. évf.

1905-ben Móricznak még két jelentős tanulmánya jelenik meg, az egyik Csokonairól,³¹ a másik a magyar színpad tradíciójáról.³² A Csokonai-tanulmány a költő halálának 100. évfordulójára íródott, de a centenárium csak éppen kínálkozó alkalom lehetett arra, hogy megrajzolja ezidőben legkedvesebb költőjének arcképét.

Csokonai volt az első költő, akit — Haraszti Gyula könyvéből — még debreceni kisdíák korában megismert és megszeretett, akinek a debreceni kollégiumból való kinos távozása már nagyon korán felkelthette érdeklődését.³³ Csokonai diákkori kudarca vagy, ahogy Móricz nevezi, a kollégiumból való *coriolánusi távozása* bizonyos mértékig meghatározó erejű volt arra a képre is, amit Móricz — Nyilas Misi alakjában — önmaga gyermekéveiről rajzolt.

Haraszti Csokonai-könyve ma már sokban elavult, tárgyalásmódja nehézkes, és sok felesleges kitéréssel beszél el Csokonai életét, a költő verseit pedig nem tudja közelhozni az olvasóhoz. A könyvnek mégis azok a legérdekesebb részei, írói megjelenítő erőiről is tanúsodó bekezdései, amelyekben a fennmaradt írásbeli adatok felhasználásával, és bő idézetekkel Csokonainak a debreceni maradisággal való összeütközését írja le a szerző. Haraszti Gyula lelkes Csokonai-pártisága a tárgyilagos tényközlésekből is kiderül. Alighanem ezek a részek ragadhatták meg a gyermek Móricz Zsigmond képzeletét is, ott élt ő is a debreceni kollégium falai között, ő is debreceni diák volt, de különösen a pataki kudarcok után élhette át magában a kollégiumból kicsapott Csokonai sorsát, amikor ő is szembekerült tanáraival, amikor törésre került a sor, és elhagyja a sárospataki kollégiumot. Nyilas Misi és a felnőttek világa csaknem tragédiába forduló összezapásának rajzában, ahogy az író a regényben tovább éli, tovább fejleszti, elmélyíti gyermekkori sérelmét, Nyilas Misi egész szerepének pátoszában ott érződik a korábbi példa: Csokonai esete. „Csokonait is kicsapták az iskolából Debrecenben — így elmélkedik magában Nyilas Misi, mikor a tárgyalásra kell várakoznia — még a harangot is meghúzták, mikor kicsapták. Kicsit megborzong, talán ő utána is meg fogják húzni a kollégium csengőjét, s az egész iskola tudni fogja, hogy ki van csapva.” Mikor már Nyilas Misi kimondta, hogy nem akar többé debreceni diák lenni és a szabadságát hozó nagybátyjával, Isaák Gézával (Pallagi Gyuláról mintázott regényalak) kilép a kapun, összerezzen, mert megszólal a csengő, „a Csokonai csengője, amivel őt kiharangozták a kollégiumból...”

A gyermek Móricz Zsigmondot, a debreceni kollégiumot önérzetes védőbeszédével elhagyó Csokonai példája vigasztalhatta élete első nagyobb válságában, amikor mint ellenséges gyűrűt találta maga körül az iskola, a tanárok, a felnőtt társadalom összefogását, megkövesült törvényeit, szabályait, erkölceit. De a vigasztaló együttérzés a Csokonairól kialakított képét is stilizálja némileg. Ez különösen a *Misike* c. ifjúsági elbeszélésén érezhető,

³¹ Móricz Zsigmond: *Csokonai Vitéz Mihály*. Halála századik évfordulóján. *Urania*, 1905. 3. 1. Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp. 1952.

³² Móricz Zsigmond: *A magyar színpad tradíciói*. *Urania*, 1905. 417. 1. Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp. 1952.

³³ A *Legy jó mindhaláligban* (1954-es kiadás, 8. 1.) Móricz leírja, hogy Nyilas Misi megvéve a kirakatban meglátott Csokonai-könyvet, nyomban hozzáfog elolvasásához: „Az első oldalon, ahogy olvasni kezdte, mindjárt olyat olvasott, amiből egy szót sem értett: 'A physiologia által ma már igazsággá emelt ama sejtésnek, miszerint a léleknek mineműségei s ereje épp úgy által mennek, a származással együtt a gyermekekbe, mint a testéi, a szellemi öröklésnek érdekes példája Csokonai Vitéz Mihály.' Ezt sokszor kezdte, próbálta olvasni, de nem értette.” Haraszti Gyula könyve első mondatának tudományoskodó körülményessége nem jellemző az egész műre. Egyébként a könyv első mondatában megfogalmazott gondolatot Haraszti egyik forrásából, Domby Mártonnak, Csokonai személyes ismerősének művéből (*Csokonai élete*) vette át: „... a léleknek mineműségei s ereje által mehetnek a származással együtt a gyermekekbe, mint a testé” — írja Domby. (Domby Márton: *Csokonai élete és kortársak emlékezesei Csokonairól*. Magyar Könyvtar, sajtó alá rendezte Vargha Balázs, Bp. 1955.)

amely szintén a Csokonai-centenárium évében jelent meg.³⁴ A maga hasonlatosságára formálta meg ebben a gyermek Csokonai arcképét, bár itt is Haraszi könyvének adatait használja fel és jellemzéseit telíti meg életelevení ábrázolással.

Maga a Csokonai-tanulmány is arról tanuskodik, hogy Móricz mélyen átélte a költő tragikus életsorsát, Csokonai lírájának sajátos világában azonban még kissé idegenül mozog. Ízlelgeti-idézgeti Csokonai néhány versét, a *Megkövetés* c. hat strófás költeményt teljes egészében bemásolja a tanulmány szövegébe, de a versek szépségét nem igen tudja felidézni, közelebb hozni. Csokonai költészte *egészének* átélésében itt is még a népiesség elveinek, ízléskategóriáinak némileg egyoldalú, szűk szempontjai akadályozzák. „A Csokonai költészetének fő jellemvonása az egészséges, jókedvű, tiszta hang — fejtegeti Móricz. — A népies közvetlenség; őszinte kifejezések; magyaros fordulatok. De költeményei legnagyobb tömegét nem így írta, hanem a régi, nehézkes és elerőtlenedett verselés hatása alatt.” „Klasszikus és a nyugat-európai költők s főként az a közfelfogás, ahogy ezeket nálunk követni szokás volt, őt is hatalmukba kerítették.”

Móricz Csokonai-képe bizonyos fokig egyoldalú és leegyszerűsített még ekkor. Csokonai költői egyénisége sokkal színesebb, árnyaltabb, gazdagabb, mint amilyenek Móricz rajzolja meg. Népies költővé stilizálja Csokonait, holott a költő népies közvetlensége gyakran rokokó tanultsággal vagy éppen rafinériával váltakozik, „az egészséges, jókedvű, tiszta hang” a bánat és a fájdalom keserű szavaival vegyül Csokonai lírájában. Csokonai alkalmi költeményeit valóban gyakran megterheli az antik költészet frazeológiája, de azt nem elemzi Móricz, hogy a költő legjobb verseiben biztos érzékkel elegyít debreceni népiességet és nyugatos verskultúrát, diákos dévajtságot és éteri könnyedséget. Csak a népies hangra figyel fel ezekben a versekben is. Idézi például a *Siralom* c. költeményt, amely páratlan ízléssel idomítja a vers közvetlenebb, népiesebb stílusához a barokk-rokokó líra antik képeit, pl. a Móricz által is idézett záróstrófában:

Te pedig, oh kedves szellő
Álomhozó esti szellő!
Legyezd gyengén angyalomat,
S ejtsd mellére egy csókomat.

De Móricz nem a két stílus mesteri vegyítését ünnepli e költeményben, hanem a magyar népdal hangjait véli kihallani belőle. „Egészen a magyar népdal szava ez” — írja a versről. — „Azé a magyar népé, mely dalba önti bánatát; az veri fel itt a *tihanyi echo* is keseregésével.” Móricz ideálja még a Csokonai-tanulmány megírása idején is inkább a népies műdal lehetett, mint az eredeti népdal, a népiesség erőteljesebb, „parasztosabb” ízeitől meg alighanem idegenkedett még ekkor. Csokonai valóban népi hangulatú, népi ízlésű verseit, a *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* c. kis remekét, vagy a *Parasztdalt* meg sem említi a dolgozatban.

Csokonai költészeténél sokkal mélyebben elemzi Móricz a költő életét, mint *emberi sorsot*. Az irodalomtörténet a századforduló idejéig lényegében feltárta, tisztázta a költő életrajzát, de a sok részletből nem állt mindig össze az emberi élet közvetlen valósága. Móricz dolgozatában humanizálódik a pozitivisták kutatások által felszínre hozott adathalmaz, érdeklő, izgatja tanulmányának hőse, meg szeretné fejteni Csokonai sorsának titkos rugóit. A *Lilla-dalok* tárgyalásánál sem elégítik ki a közismert életrajzi adatok, arra keres feleletet, hogy „milyen volt ennek a szerelemnek belső története?” Csokonainak a pozsonyi Diéta körüli forgolódását is nagyobb karakterológiai összefüggésben akarja vizsgálni: „Lélektanilag nagyon érdekes belenézni ennek a huszonhárom éves volt debreceni diáknak politikai

³⁴ Móricz Zsigmond: *Misike*, *Az Ujság*, 1905. 141. sz.

szereplésébe” — írja. — „Nem annyira mint politikus lépett föl, hanem inkább politikusan állott elő.” A lélek titkos indítékainak feltárása ebben a fiatalkori Móricz-tanulmányban nem igen jut messzebbre a lélektani vizsgálódás igényének bejelentésénél, hangoztatásánál. Lélektani leírásain érezhető még az ifjúkori olvasmányok színes drámaiságának nyoma, dekoratív pátosza. „Lelkén a sorssal való összekoccanásban repedés pattant, ami csak nőtt ezentúl; — írja Csokonai kollégiumi kicsapatasával kapcsolatban — csak nőtt és elvette bátorságának tiszta csengését; csak nőtt s kiszivárgott rajta reményeinek pezsgő nedűje, csak nőtt s tettereje mindjobban fogyott s lett belőle szenvedő, passzív, tűrő lélek.”

Talán egy korai tanulmányán sem érezhető annyira, mint ezen a dolgozaton, hogy elejétől végig egyfutamban készülhetett, persze nem megszakítás nélkül, de egyetlen lendület eredményeképpen, azzal a módszerrel, ahogy kispikái alkotásait is írta. A dolgozat két utolsó fejezete szinte kinyílik, stílusa, hangja is átváltozik, lendületet kap, jelölül annak, hogy a kísérlet sikerült: egy emberi élet rejtélye megoldódott. Móricz olyan felfedezéshez jut el a tanulmány végére, ami számára nemcsak a Csokonai-problémát oldja meg, de hosszú évekre egyik visszatérő gondja, gondolata lesz.

Szerinte Csokonai „apostoli, őszinte, kiáradó nagy lélek volt, aki sohasem vetett számot a maga érdekével, hanem önmagát mártírként feláldozó, hihetetlen buzgósággal igyekezett lelke kincseit az egész világra kiönteni”. A költő emberi tragédiáját azzal magyarázza Móricz, hogy „kora nem értette meg őt, ő nem értette meg korát”. A nép éppoly értetlenül nézte a költő sorsát, ahogy — Móricz szerint — Csokonai sem értette meg a népet, „mely oly sok apró jó tulajdonsága mellett a legteljesebb szellemi sötétségben élt ömelle”. Ezekben a mondatokban vázolja fel Móricz először a környezetéből rendkívüli képességeivel kinövő, de éppen különb volta miatt magányos, és végül az értetlen környezet fojtó nyomása alatt elbukó hős figuráját, amely regényírói pályája első évtizedének egyik központi kérdése lesz a *Sáraranytól A jáklyáig*. „Olyan árván és magányosan kellett járnia a világot, mint egy égi bolygó a föld sáralakjai közt” — írja Csokonairól. Valójában élete végéig foglalkoztatja Móriczot az ilyenfajta emberek tragikus sorsa. Nem véletlen, hogy ugyanebben a tanulmányban futnak tollára olyan képek, hasonlatok, amelyek majd évek múltán címadó szimbólumokká nőnek nagyszándékú, nagyratörő regényei élén. Csokonait a földbe temetődött *aranyhoz* hasonlítja és az *élő lelki jáklyához*, amely céltalanul lobog, mert nincs rá szüksége senkinek olyan korban, „mikor a tömeg jóformán lelki szükségletek nélkül élt”.

*

A Csokonai-tanulmány végső eredményeként Móricz ráfutott már saját vágányára, beleütközött abba a problémakörbe, amelytől élete végéig sem tudott teljesen megszabadulni, eljutott a fajtájából és korából kinőtt ember tragikus magányának megérzéséig. A magyar színpad tradícióiról szóló terjedelmes dolgozata meg már teljes egészében, nagyszerű megállapításaival, kitűnő észrevételeivel és szemléletének némi egyoldalúságával együtt is jellegzetes Móricz-mű, a fiatalkori tanulmányok legérettebb darabja. A magyar színpad életképes hagyományait veszi számba, persze csak vázlatosan, a XVIII. század utolsó évtizedétől, a Kelemen László-féle együttes megalakulásától, a múlt század végéig. Mint Móricz minden történeti tárgyú alkotását vagy tanulmányát, ezt is erősen a megírás jelenidejének gyakorlati problémája inspirálja: ez esetben az írói alkotómunka gyakorlatához keres mintákat, támpontokat, példákat a magyar színházi múlt ismert és elfeledett alkotásaiból. A színpad, a színmű — írói működéseként az a tere, ahol a legkevesebb szerencsével, sikerrel és eredménnyel alkotott — kezdő éveitől élete végéig erősen foglalkoztatta. Ebben a tanulmányban is feltűnik, hogy egy író, aki nem színházi ember, annyira a színpad szemszögéből nézi a magyar dráma és a színház fejlődésének útját. Móricz forrásának, Bayer József művének egyik visszatérő tétele, hogy a magyar színészet őskorában mennyire hiányzott egy-egy jelentős magyar író *kitartó* támogatása, bábáskodása az első színtársulatok mellett. Ezzel szemben Móricz így vélekedik erről a

kérdésről: „nem merném azt mondani, hogy a magyar színészet magasabbra fejlődik, ha Budán legelső belépésekor hű ápolóra talál, és Kazinczy meg a többi írók nem únnak bele abba, hogy a színpad számára irodalmi siker nélkül egy-két előadás kedvéért darabot fordítsanak.” A magyar színészet őskorának első kezdetleges darabfordításával kapcsolatban is szerencsésnek tartja Móricz, hogy e korai átültetések irodalmi színvonala nem volt magasabb, mert az első együttesek nem tudtak volna megbirkózni nehezebb-igényesebb alkotásokkal. „Rájuk nézve — írja — máglya és autódafé lett volna, ha klasszikus darabokat kell folyvást tanulniok.”

A fiatal Móricz Zsigmond szemléletének, vizsgálódásának mindhárom célpontja: — a magyar művészet nemzeti jellegének tisztázása; a népies figurák gyűjtése és számbavétele; a valóságábrázolás igénye művészetben, irodalomban — fontos válogató és osztályozó elv ebben a tanulmányban is.

Már a magyar színészet őskorának fennmaradt darabjaiban, az első gyarló színműfordításokban azt vizsgálja, hogy miként születnek újjá magyar nyelven „a német színpad hulladékaival”, miként telítődnek meg a magyar élet, a magyar környezet elemeivel, színeivel, hangulataival. „Az idegenből fordított darabokban nem az idegen életet akarták híven, minél hívebben bemutatni, a magyar színpadon — írja az első kísérletekről — hanem az idegenben történt eseményeknek, jeleneteknek és embereknek a magyar mását próbálták megkeresni.” Persze, ezekkel a fordításokkal kapcsolatban önként kínálkozó kérdések ezek, Bayer könyve is ezt vizsgálja a magyar színműirodalom külföldről behozott első termékeinek szövegeiben, de Móricz a magyar színpad történetének első évszázadát egészében ahhoz az elvhez méri, hogy a magyar dráma-irodalom mit és mennyit merített a való életből, az élő magyar világból.

A magyar színészet történetének későbbi korszakaiban is „a magyar faji vonások egyénítését, a magyar lélek alakítását” keresi, a színpadi játéknak azokat a színeit, amelyeket nem tanulhattak a német társulatoktól a magyar színészet úttörői. A népies fordulatok, életizű szólások mellett a komikai játék erősebb fejlődésében véli Móricz felfedezni a faji vonások érvényesülését. Megfigyelése szerint a magyar színjátszás első évtizedeiben a komoly műveknél és jeleneteknél minél tragikusabb a szerep, annál távolabb voltak az élettől. Móricz úgy véli, hogy a technikai okok mellett a magyar faj belső jellemvonásaiban kell keresni a komikai játék erőteljesebb fejlődésének magyarázatát. „A magyar lélekben nincsen sötét, zordon, világgal küzdő léleknek elég misztikus anyaga” — írja. — „Ellenben a világgal, sorssal, emberekkel megbékült, közönyösségből s jószívűből fakadó humoros világnézetre annál több a hajlama.” Már a Molière-tanulmányban és jóval vulgárisabban a Reviczky-dolgozatban megfogalmazott, meglehetősen szubjektív benyomásokon alapuló faji karakterológia egyik konvenciója jelentkezik itt újra Móricz gondolkodásában, a Jókaiig, sőt Petőfiig visszanyúló *magyar derű* fikciója.

De ez az elképzelés inkább csak árnyalja a tanulmány központi gondolatát, amely szerint a magyar színpad fejlődésének története az elavult formai mintákon egyre inkább diadalmasodó, az életet, a magyar világot másoló művészi törekvések érvényesülését igazolja. Móricz ebben a tanulmányban állítja először szembe a megmerevedett és kiélt irodalmi, művészeti formákkal dolgozó, életidegen irodalmat azzal a művészettel, amely a régi mintákat, példákat az élet igazi anyagával tölti meg. Nem tagadja sem a műfaj, sem a formanyelv hagyományainak fontos szerepét, sem a mesterségbeli készség jelentőségét, de szerinte mindez csak keret, amit az életből vett anyaggal kell kitölteni. Ez az igény vezeti el a valóságábrázolás elvének újabb megfogalmazásaihoz. „Kis tehetségű költő semmit sem lát a való életből” — írja. — „Az a tehetség, hogy egyáltalán valamit is vehessen az író az életből, csak a legkiválóbb szellemek sajátja. Még ezek is csak hosszú fejlődés útján jutnak oda.” Erre a folyamatra is Molière a példája, aki előbb tanulta meg a színészi munka gyakorlatát és első kísérletei után hosszú idő telt el, míg „végre odáig ért, hogy a való életből is tudott kiragadni alakokat, melyeket behelyezvén a színpad világába, ezt igazabbá, reálisabbá és frissebbé tette velük”.

Móricz korábbi esztétikai ideálja — ahogy a Molière-tanulmányban megfogalmazta — a valóságot a lehető legteljesebben, leghívebben *másoló* ábrázolás volt, a Zola-féle naturalizmus teóriájának megfelelő alakformálás, amelynek végső célja „*élő*” embert teremteni irodalomban és színpadon, tehát olyan figurákat alkotni, amelyekre nézve érvényesek a természeti és társadalmi törvények követelményei éppúgy, mint élő párjuk, az író modelljei esetében. A valóságábrázolás igényének újra való megfogalmazása Móricz színháztörténeti cikkében már olyan vonásokat is tartalmaz, amelyekből arra lehet következtetni, hogy ekkor már nem elégítik ki a realitást pusztán másoló, lényegében passzív visszatükrözés, és korábbi megnyilatkozásainál nagyobb jelentőséget tulajdonít az írói munka *alakító* erejének. Így határozza meg a valóságot ábrázoló művész feladatát és munkáját: „nem tükörkép, tehát nem szolgál másolás, hanem utánagondolás, meditálás közben az élettapasztalatok alapján, a képzelő s alkotó segítségével bizonyos cél kedvéért újra megteremtése.” Ugyanebben a tanulmányban írja azt is, hogy „az élet látása a legmagasabb fok egy megfigyelő fejlődésében s az élet újra teremtése legmagasabb fok a művész tökéletesedésében”. Az írói alkotó munkának mint az élő valóságot újra teremtő funkciónak felismerése és értékelése nemcsak azért jelentős Móricz Zsigmond irodalomszemléletének fejlődése szempontjából, mert a korábbi naturalisztikus elképzelésekhez mérve novum, hanem elsősorban azért, mert ez a gondolat Móricz esztétikai elveinek, realista igényeinek, az élet és az irodalom összefüggésével kapcsolatban kialakult nézeteinek egyik legsajátosabb és legállhatatosabban vallott tétele lesz. Kaffka Margittal, majd Adyval kapcsolatban írja le évek múltán, hogy „aki az életet írásban tovább tudja élni, az író.”

Maga a tanulmány, a magyar színpad múltjának olyan szempontjából való revíziója, amely azt vizsgálja, hogy az élet valóságából táplálkozó önálló írói alakító erő miként érvényesült Kelemen Lászlóék kísérlete, és a múlt század utolsó évtizedének magyar színjátszása között eltelt kerek száz év folyamán azt igazolja, hogy ez az elv nem volt csupán futó ötlet Móricz gondolatvilágában. Ha mármost a tanulmányban gyakran emlegetett *való életnek, itthoni életnek* a tartalmát pontosabban akarjuk meghatározni, akkor elsősorban azt kell megfigyelnünk, hogy Móricz miként alkalmazza ezt a szempontot a magyar drámai irodalom egyes íróival, műveivel, jelenségeivel, korszakaival kapcsolatban, mert ő maga nem határozza meg konkrétan ezeket a fogalmakat. Már a XVIII. század végén, a magyar színészet őskorában színpadra vitt drámafordítások szövegének népies fordulataiban, párbeszédeiben felfedezni véli a való élet behatolását a csekély értékű német színpadi termékek többnyire igénytelen fordításainak szövegeibe. A főként történeti jellegű részeknél nyilvánvalóan Bayer monográfiái nyomán halad, de ahol már magukra a művekre kerül sor, ott az eredeti szövegeket is kivallatja, kiírja a magyar iskoladramákból a népies dialógusokat és merészebb, önkényesebb magyarosításokat is. Ebben a tanulmányban leljük a régi magyar irodalom iránti vonzódásának első nyomait is.

A *Bánk bán*ban is azt ünnepli, hogy Katona „a legigazabb való életet szorította a szűk sorok mérhetetlen értelmébe”. Szerinte Katona is „a színpad tradícióiból ismerte meg a színi világot”, de a *Bánk bán* már „fölkötte áll a tradíciók kicsinyes iskolájának. Minden, ami régi, csak minta- és példakép volt előtte, de az élet az igazi anyag, ahonnan merített”.

A színpadi gyakorlat hagyományainak védelmében száll vitába Móricz az Akadémiának azzal a kísérletével, amelynek az volt a célja, hogy „méltó fordításokkal és eredeti darabokkal” ajándékozza meg a színpadot. Móricz ítélete szerint az Akadémia tűzzel-vassal irtotta a színpadi gyakorlat régi elveit, a fordításokban már nem magyarítottak, „de nem is került be az Akadémia összes fordításaiba sem a magyar léleknek egyetlen sugara”. A tárgyhű és nyelvileg is korrekt fordítások — Móricz véleménye szerint — bilincské lettek a színészek fegyelméletlen, de jószándékú fantáziáján. Kritikai észrevételeit a tanulmány írásának jelenidejére is kiterjeszti, és itt foglal először állást a hivatalos irodalom egyik legfontosabb testületének gyakorlatával szemben.

Móricz szempontjaiból következik, hogy nagy figyelmet szentel a népszínműnek. „Ezt a műfajt a magyar színpad hozta létre” — írja. Szerinte a magyar közönség érzésvilá-

gának legjobban a népszínmű felel meg, mert kellemes, mérsékelt középhangulatban tartja a nézőt, egyaránt távol áll „a tragédia lélekrázó orkánjától” és „a bohóckodás üres puffogásaitól”. Elvből a népszínmű mellett tesz vallomást, de a korszak magyar népszínműve már nem elégti ki. „Hanem sajnos ez a sok népszínmű . . . nem képviseli méltóan a magyart a színpadon — fejtegeti Móricz. — Eltekintve egy pár darabtól, amely legjobb példája a műfajnak, mind, mind csak konvencióból, csak szokásból, a hagyományokból, a tradícióból táplálkozik, s még magának e rendkívül kedvelt és művelt műfajnak sem akadt olyan nagy írója, ki Szigligeti örökét átvéve, azt az újabb felfogásnak és ízlésnek megfelelően jelentékenyen fejlesztette volna.” Jellemző, hogy már ekkor is nagyobb gyönyörűséget lel az iskoladrámák gyarláságukban is megkapó, jóízű jeleneteiben, mint a népszínművekben.

A magyar drámairodalom első évszázadának bemutatásához, értékeléséhez aligha elégséges Móricz rendező- és értékelő elve, annak feltárása, hogy az egyes színpadi alkotásokba mennyire hatoltak be a magyar élet jellegzetes figurái, és jellemzőnek vélt helyzetei, nyelvi fordulatai, Móricz szavaival: a való élet, az itthoni élet. A magyar színpad első évszázada történetének, a magyar dráma és a magyar színjátszás fejlődésének valóban egyik legfontosabb kérdése az, amit Móricz kutat, a magyar dráma számára létkérdés volt, hogy gyökeret verjen a magyar élet valóságában, de a magyar színpad történetét ezzel az egyetlen szemponttal mégsem lehet átfogni. Ebből a még mindig szűk, és bizonyos vonatkozásaiban naturalisztikusnak mondható értékelési elvből következik, hogy Móricz vázlatában a vígjátékíró Kisfaludy Károly fölébe emelkedik Vörösmartynak, a drámaírónak és Katona meg Kisfaludy mellé kerül, Madách művét pedig nem is említi. De ahol az értékrendben nem is történik ilyen eltolódás, ott is néha kevésnek bizonyul, a lényegét nem ragadja meg Móricz válogatásának, értékelésének vezérszempontja.

Móricz irodalomszemléletének, ízlésének, eszmevilágának fejlődésrajzában mégis nagyon fontos állomást jelent ez az írás. Ebben bontakozik ki a korábbi dolgozatok iskolás körülményeskedéséből, bonyolult előadásmódjából, szürkeségéből. Elveinek és ízlésbeli igényeinek világos és határozott érvényt szerez a tanulmányban. Így fordul először nyíltan szembe az Akadémia által támogatott és jutalmazott drámairodalommal. A tanulmány egyoldalúságai, szempontjainak még néhol szűk volta is arról vall, hogy valami újat keres, a magyar színpaddal szemben olyan igényeket támaszt, amelyeknek nem tudott megfelelni a századforduló színműirodalma. Magyaros játékot kíván, ahol a népiesség már nem modor és konvenció csupán, mint a népszínműben, hanem az élet valóságának hű ábrázolása.

A színháztörténeti dolgozat megjelenésének évében, 1905-ben írja meg Móricz első hiteles népi zsánerképeit, — egyelőre ezek is az ifjúsági rovatokba szorulnak — a *Rektor bácsit*, a *Rojtos Bandit*, a következő évben a *Fillentőt*, gyermekkorra emlékképeiből idézve fel a magyar falusi élet néhány jellemző alakját. A gyermekkorra óta magában hordott arcok, mozdulatok, figurák ebben az időben tisztulnak benne megírható és megírásra érdemes típusokká. Első jelentős színműve, a négy év múlva bemutatásra kerülő *Sári bíró* pedig lényegében azokat az igényeket valósítja meg, amelyeket Móricz színháztörténeti tanulmányában körvonalazott, mint a magyar népies színmű időszerű eszményét. A kritika is arra figyelte fel a *Sári bíró* bemutatója után, hogy az élet szabadabban, tisztábban, teljesebben árad be Móricz darabjában a magyar színpadra, mint a korabeli népies színművekben szokásos volt. „Mikor Gárdonyi *Borát* láttam, valami megrezzent bennem; — írja Laczkó Géza a *Nyugaton*. — 'Ez az élet' mondtam magamban. Más is azt hitte akkor, amit én, hogy a magyar paraszt színpadra állításában Gárdonyi kimondta az utolsó szót. És jött Móricz Zsigmond a *Sári bíróval* . . . — és Gárdonyi elévült.”³⁵

³⁵ Laczkó Géza: *Móricz Zsigmond a Nemzetiben. Nyugat*, 1911. IV. 16. Ua.: *Kortársak Móricz Zsigmondról. I. (Új Magyar Múzeum)*, összeállította Vargha Kálmán, Bp. 1958.

Móricz 1903-ban megjelent dolgozata, a *Bajza nagy polémiái*³⁶ és az 1907-ből való *Biblia*-tanulmány³⁷ már nem illeszkedik olyan világosan az eszméknek és a gondolatoknak abba a láncolatába, amely az író többi fiatalkori tanulmánya között nyilvánvaló összefüggést teremt. A *Biblia* c. tanulmánya már tárgya miatt is külön sziget a kezdő író elméleti munkái között, de a Bajza-dolgozat is sokkal inkább szaktanulmány, mint a többi.

Ha az olvasó időrendben halad végig a tanulmányíró Móricz termésén, a Bajza-tanulmányánál már az első bekezdések után feltűnik, hogy mennyivel érettebb munka, mint az előző évből való Reviczky-dolgozat volt, és ez a benyomás a tanulmány végigolvasása után sem oszlik el, hanem inkább erősödik. Fiatal, kezdő író esetében sokszor minden egymásra következő esztendő újabb és újabb mérföldkövet hagy maga után az író pályáján, de Móricz Bajza-tanulmánya esetében nemcsak erről van szó. A dolgozat megírása jelen idejétől távolabb eső korszak irodalmával foglalkozva nem jelentkeztek elvi, izlésbeli előítéletei olyan zavaró módon, mint Reviczky esetében, aki az előtte járó emberöltő egyik legmodernebb magyar költője volt. A Bajza-dolgozat szaktanulmány jellege is kevesebb szubjektivitást kívánt a szerzőtől.

A tanulmány részletesen ismerteti Bajza három nagy vitáját. Elsősorban Bajzának az epigramma kérdésében Szentmiklóssy Alajossal folytatott irodalmi harcát tárgyalja, majd részletesen ismerteti a Conversations Lexikon szerkesztőivel (elsősorban Döbrentei Gáborral) és a „lexikonisták” önkéntes irodalmi prókátorával, Desseffy József gróffal vívott tollcsatáit, végül Kazinczyval való vitáját idézi fel, amely Pyrker egri érsek német nyelvű versének Kazinczy által készített fordítása körül zajlott le.

Nem véletlen az sem, hogy Móricz fiatalkori tanulmányai közül ez az egyetlen, amelyről a szűkebb körű, céhbéli irodalomtörténetírás már évtizedekkel ezelőtt nyilatkozott, igaz csak egy nagyon tartózkodó mondat erejéig. Bajza rokona és monográfusa, Szücsi József ezt írja 1914-ben megjelent Bajza-könyvében Móricz dolgozatáról: „újat alig is mond, de gondolkodó, intelligens főre valló fejtegetései olvasásra méltóak.”³⁸ Filológiai szempontból valóban nincsenek felfedezései Móricz Bajza-tanulmányának, de aligha is voltak ilyen céljai. Bajza életművének értékelésében, kritikai megítélésében viszont fontos szempontokkal gazdagította és némileg módosította is a századforduló éveinek irodalmi köztudatában kialakult Bajza-képet. Már azzal is egy új Bajza-portré kialakítását munkálja Móricz, hogy éppen a *polémiákat* emeli ki az író életművéből. A Bajzát méltató korábbi megemlékezések, emlékbeszédek, újságcikkek és előszavak általában nem hagyják említés nélkül Bajza vitáit, némelyik a polémiák menetét is ismerteti, de Móricz előtt senki sem vállalkozott arra, hogy külön feldolgozza és értékelje Bajza irodalmi harcait. Amit Móricz Bajza polémiáival kapcsolatban kimond, az kevésbé élezett formában ott lappangott a korabeli Bajza-irodalomban, sőt már a kortársak megnyilatkozásaiban is. De Bajza irodalmi csatározásaiban Móricz többet lát, mint egy vitázó, kritikushajlamú író egyre gyakorlottabb párviadalait. Fejtegetéseiből nagyobb történeti, irodalomtörténeti távlatot kapnak e polémiák, világosan kimutatja, hogy Bajza minden vitája egyazon cél győzelméért folyt, hogy a három nagy vita egyetlen elvi harc összefüggő szakasza, amely végül a Kazinczyval folytatott összecsapásban teljesedik ki. A múlt századvégi Bajza-irodalom — például Badics Ferenc életrajza³⁹ — addig a pontig lelkesen tárgyalja Bajza irodalmi csatározásait, amíg az ellenfél már elfeledett név, Szentmiklóssy, Csernecky vagy másodrangú író, mint Desseffy vagy Döbrentei, de a Bajza—Kazinczy-vita esetében már

³⁶ Móricz Zsigmond: *Bajza nagy polémiái. Uránia*, 1903. 145. 1. Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Bp. 1952.

³⁷ Móricz Zsigmond: *A Biblia, Athenaeum*, 1907. 524. 1. 1908. 76. 1.

³⁸ Szücsi József: *Bajza József*. Bp. 1914. 474. 1.

³⁹ Badics Ferenc: *Bajza József életrajza, Bajza József összegyűjtött munkái*, Bp. 1899—1900.

erejét veszti a lelkesedés, sőt némi rosszallás is érezhető a sorok között Bajzával szemben, aki kíméletlenül megtámadta az akkori irodalom tekintélyes ősz vezérét, Kazinczyt. Móricz együttérzése viszont éppen ennél a polémiánál lobban fel Bajza iránt, mert itt világlik ki legtisztábban Bajza irányzatának, törekvéseinek szilárd elvi következetessége. „A Kazinczy-bajjal jutott tetőpontjára az irodalmi forradalom” — írja Móricz, majd a Badics-féle kiadás magyarázó jegyzetével is vitába száll. Szerinte a Bajza—Kazinczy-vitát „éppoly kevésbé ismerik irodalomtörténeteink, fontosságát éppúgy nem méltatják vagy nem helyesen méltatják, mint a lexikoni pörét. Még a Bajza legújabb kiadásában is úgy tárgyalja az ügyet a rendező, hogy érezni lehessen, hogy Bajzának éppen nem dicsősége most kíméletlen szigorúsága, s hogy Kazinczy-nak volt legalább is annyi igazsága, mint ellenfeleinek”. Móricz a legnyíltabban megvallja, hogy a Kazinczy-vitában is Bajza mellett áll, nem egyéni rokonszenvből csupán, hanem azért, mert a Bajza által képviselt elveket érzi közel magához, a mai ember, a mai író meggyőződéséhez. „Kazinczyra kegyelettel nézünk, — vallja Móricz — de Bajzára meglepetve figyelünk: hisz ez modern ember. . . A Bajza elveiben, modorában már a magunkét ismerjük fel mi mai emberek.”

Móricz tanulmányából az is kiderül, hogy ekkor még — 1903-ban — mint egyéb munkáiból látszik, ha idegenkedett is azoktól az áramlatoktól, amelyek ekkor már többé-kevésbé hangban, ízlésben, életfelfogásban, életérzésben a *Nyugat* előzményeit jelentik, az *irodalmi élettel* kapcsolatos elképzelései egy pontban sem különböztek azoktól az elvektől, amelyeket majd az öt év múlva induló *Nyugat* tűz a zászlajára. Bajza mellett állást foglalva, Móricz is hitet tesz az írói függetlenség, a tehetség, mint egyetlen kiválasztó elv az irodalomban, a kritika szabadsága, az írói alkotásnak, mint munkának a megbecsülése stb. mellett. A magyar irodalmi élet polgári morálja jórészt éppen Bajza polémiáiban nyeri első megfogalmazását, abban a harcban, amit Bajza egy korábbi irodalom képviselőinek feudális-hierarchikus elveivel vívott. Ilyen értelemben — Németh László emlékeztető tanulmányának címét kölcsönözve — Bajza is a *Nyugat* elődei közé tartozik, mégpedig történelmi sorrendben az első úttörője annak, amit kereken nyolc évtized múlva a *Nyugat* valósít meg a magyar irodalomban.

A múlt élesszemű kritikus látása, és a jelen problémáival való összekapcsolása mellett az erős irodalomszociológiai érdeklődés jelzi ebben a korai tanulmányban a későbbi Móriczot. A Kazinczyék és Bajzáék felfogása között tátongó szakadékat Móricz azzal a nagyméretű átalakulással magyarázza, amely Bajzáék fellépésének évtizedében az egész társadalomban és ezzel együtt az irodalmi életben is lezajlott. Behatóan elemzi a magyar irodalom polgárosodásának folyamatát.

Bajza emberi figurája is nagyon érdekli, erősen foglalkoztatja. A tanulmány Bajza-képe kitűnően példázza azt a jellemábrázoló módszert, amelyről Móricz a Jókai-tanulmányban beszél, kezdő éveinek próbálkozásaival kapcsolatban, hogy mindig a jellemek egyetlen, legfontosabb vonását kereste meg, és azon keresztül próbálta megragadni az egész figurát. Nem ad aprólékosan kidolgozott jellemrajzot Bajzáról, mint Péterfy szép esszéje, néhány karakterisztikus vonását emeli ki elsősorban, és ezekből kelti életre Bajza alakját, harcmódorát: „olyanok e viták, mint egy-egy kardpárbaj, az ellenfelek egymás szemét lesik, s vágást vágással viszonznak. Bajza kitűnően vív, — elemzi Móricz — társai és ellenfelei roppant gyarlóan; ezek sokszor nem is a szemét nézik ellenfelüknek, hanem a kard hegyét, merre mozdul. Bajza ám a legforrását ismeri minden mozdulatnak, s nemcsak elhárítja a csapást, nemcsak visszadja a vágást, de meg is mutatja, hogy ellenfele, aki így vág, vagy véd — hitvány ember.” Bajza polemizáló hajlamainak belső rugóit is megkeresi Móricz, számolva azzal, hogy az elvi vitákban sem absztrakt indulatok csapnak össze, hanem elvi jelentőségűvé élesedő egyéni élmények és sérelmek.

Amilyen feltáró erejű Móricz azokban a részekben, ahol az anyag alapos ismeretével rendelkezik, éppoly lapos, tankönyvszerű, Beöthy Zsolt irodalomtörténete megállapításait ismételtető, a nagyobb korszakot befogó, korfestő jellegű bevezető bekezdéseiben: „a magyar nemzet, mintegy belefáradva a rémségesen hosszú, kínos, életlő, viharos életbe, pihenni

vágyik . . . Ez időben nincsenek írók. A magyar nem kíváncsi a világ dolgára; bánja is ő most hol, mi történt; törődik is ő most a mások bölcsességével; mit neki most világjavító okoskodás, fáradt, kedvetlen. De egy félszázados pihenés után kezd magához térni” — írja Móricz a Bessenyeieik felléptét megelőző évtizedekről.

A *Bajza nagy polémiái* az irodalomtörténeti szaktanulmányoknak olyan típusát képviseli, amelynek Móricz életművében később nincs folytatása.

4.

Móricz *Biblia*-tanulmánya két folytatásban jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai folyóiratának, az *Athenaeum*nak 1907-es és 1908-as évfolyamában. Évekkel debreceni teológiai tanulmányainak megszakítása után Budapesten újra kísérletet tesz a teológiával. 1906-ban, fiatal házasságában, első kisfia halála után beiratkozik a pesti református teológiára.⁴⁰ 1906. november 22-én jelzi legifjabb Szász Károlynak szóló levelében, hogy a *Bibliáról* szeretne tanulmányt írni. *Biblia*-tanulmányának problémáit nyilván ez az újabb próbálkozás kavarja fel benne, a teológián hallottak inspirálhatták bibliakritikai érdeklődését. Erre vall, hogy a dolgozat egyik utalása a pesti teológia ótestamentumi tanszéke akkori tanárának, Hamar Istvánnak olyan művét érinti, amely 1907 körül még nem jelent meg nyomtatásban, csak jegyzetben terjedhetett a hallgatóság körében. Hosszú évek múltával Móricz is olyan értelemben nyilatkozik, hogy a teológiai tanulmányok inspirálták bibliakritikai érdeklődését: „a teológián a bibliakritika megindította a kutatás vágyát bennem, elolvastam Renan könyveit, másokat is, még Kautskyt is.”⁴¹

Ha 1906-ban nem iratkozik be újra Móricz a teológiára, talán nem született volna meg a *Bibliáról* szóló dolgozata, de a tanulmány egész szelleme arra vall, hogy vallástörténeti és vallásfilozófiai szemlélete nem sokat meríthetett azokból az elvekből, amelyek a pesti református teológiát a század első évtizedében általában jellemezték.

Móricz tanulmánya abból a felismerésből indult ki, hogy az emberek nagyrésze elvesztette vallásos hitét. „Az emberiség történetében nem volt több olyan korszak, amelyben minden év oly óriás tömegeknek pusztította volna el vallásos hitét, mint a mi életünk esztendeiben történik.” Ezzel a mondattal kezdődik a dolgozat, és Móricz a tétel kimondása után nyomban az okokat is keresi, a korszak — a századforduló liberalizmusának éveiről van tehát szó — erősen elvilágiasodó, a vallástól elszakadó tendenciáinak eredetét próbálja megkeresni. Elsősorban a tudományos gondolkodás nagyobb térhódításában véli felfedezni annak okát, hogy nagy tömegek függetlenítették magukat a vallás tanításaitól. A vallás életbölcselet: „felfogás az életről, amely nem hiányozhat senkiből” — fejtegeti Móricz — de a vallás eredeti, világmagyarázó jellegét ma már nagy-részben a tudomány vette át. „A tudomány az emberi érzékek közvetlen benyomásaiból előállott ismeretgyűjtemény, amely a valóságos világról való igazságokat azért gyűjti és dolgozza ki, hogy az ember boldogulására minél biztosabban s jobban használhassa fel a természetet, az egész világot”, a vallás pedig „csak elvonás — folytatja Móricz — hipotézisek gyűjteménye, azokról a természetfölötti kérdésekről, melyek naponként felmerülnek, s amelyekre az ember másképpen választ nem tud adni.” A tanulmány bizonyos dualizmust tételez fel a tudomány és a vallás funkciói között, amely szerint a tudomány nem teszi fölöslegessé a vallást, csak hajdani egyetemes szerepéből szorítja szűkebb térré vissza.

⁴⁰ Vö.: Móricz Virág i. m. 90. l.

⁴¹ Móricz Zsigmond: *Damaszkuszi hitvallás. (Móricz Zsigmond hagyatékából. Új Magyar Múzeum.)* Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Sajtó alatt. Karl Kautsky művét (Der Ursprung des Christentums), a kereszténység eredetéről szóló első nagyobb marxista elemzést nem sorolhatjuk Móricz *Biblia*-tanulmányának forrásai közé, mert Kautsky műve 1908-ban íródott, így Móricz csak tanulmányának megjelenése után olvashatta.

A rövid vallásfilozófiai bevezető után hosszú vallástörténeti fejezetek következnek, amelyekben a *Biblia* vallomása alapján elsősorban a kereszténység istenhitének történelmi kialakulását vizsgálja Móricz. Mint a korszak több protestáns vallásbölcseleti és vallástörténeti művében, Móricz dolgozatában is némi ellentmondás tapasztalható a vallásbölcseleti bevezető felfogása, és az azt követő történeti elemzések merész pozitívizmusa között. A kereszténységet is, akár a többi vallást, mint történelmi produktumot tárgyalja a dolgozat. „A Krisztus által kijelentett vallás tulajdonképp többezer éves vallásos fejlődés eredménye: a zsidó vallásnak egy tökéletes új korszaka és új eszmei kifejlődése — írja Móricz. — A régi igazságok újjászülettek a Jézus szívében; új nézőpontból, új perspektívát nyújtottak; de valójában csaknem minden egyes adat, amely a Jézus szívének a kohójában oly nagyfontosságú igazsággá formálódott, ott volt a régi vallásban, de a régi rendszerben mellékes szerep jutott neki.” A tanulmány felvázolja a zsidó vallás fejlődésrajzát abból a szempontból, hogy miként kristályosodott ki századok folyamán a tisztult monotheizmus gondolata, és miként növekedett Ábrahám családi jellegű vallásosságából a Mózes-féle nemzeti vallás, majd a próféták újatkereső, a régivel harcban álló próbálkozásainak betetőzőjeként Krisztus tanítása, amely már az emberiség vallásának igényét hirdeti. „Ábrahám, az ősatya, volt az a jó föld, kibé az Isten elvetette a magot — írja Móricz — Mózes lelkében lett az nagyobbá a füveknél s Jézusban a világot minden madarait ágaira gyűjtő terebély fa.”

A bibliakritikai irányzat nyomán Móricz is felfigyelt a bibliai anakronizmusra, amely az evangélium íróinak azon gyakorlatából következett, hogy a maguk hitét vetítik vissza régi korszakok embereire. „Mózes könyveivel” kapcsolatban utal arra, hogy e könyvek Mózes kora után keletkeztek. Az emberiség Jézus halála által való megváltásának tanításában éppúgy mint Jézus „istenfiúságának” tételében is a morális-humánus és jelképes vonatkozásokat emeli ki, a misztikus-teológiai magyarázatokkal szemben.

Móricz tanulmánya azt a kérdést is felveti, hogy a modern társadalomban milyen szerepe van a vallásnak. Felelete ebben a vonatkozásban is távol van mindennemű transzcendens vagy teológiai indítékú magyarázattól, de gyakorlati, humanisztikus — illetve leginkább *lélektani* — szempontból indokoltan látja a vallás létét az új kor társadalmában is. Szerinte a vallásra elsősorban az egyéni lelki harmónia biztosítása érdekében van szükség. Az embereknek csak nagyon kis része képes arra, hogy a világról önálló képet alakítson ki magában, de világrépre mégis szükség van minden embernek és ezt a feladatot, Móricz szerint, az átlagember számára a vallás végzi el azzal, hogy már kész világrépet ad az egyénnek.

A bibliakritikus irányzat legfőbb ihletői közül minden jel szerint Ernest Renan művei hatottak leginkább Móricz felfogására. Ez nem meglepő: Renan tudományos hajlamai mellett magávalragadó erejű, nagyszerű stílusú író is volt, a Nyugat első nemzedékére, Kosztolányira, Kaffka Margitira, Juhász Gyulára, Babitsra is nagy hatással volt, „oh mindnyájunk apja Renan” — írta Ignótus egyik elmélkedésében. Móriczot némi családi hagyomány is vezette a nagy kételkedő könyveikhez: az *Életem regényében* jegyzi fel, hogy anyai nagyapja, a művelt református lelkész is Renan tisztelője volt. Renan két művét is idézi a tanulmány jegyzetében, a Jézusról szóló híres életrajzot és az *Evangéliumok* c. mű függelékét. A szelíd Galilea leírásában, majd azokban a sorokban, amelyekben azt magyarázza, hogy a zsidó nép nem volt rokontalan faj, másutt Jézus vallási ismereteinek elemzésében, vagy abban a fejtegetésben, amely szerint Jézus vallása a szeretet tanítását nemcsak az emberekre, hanem az állatvilágra és a növényekre is kiterjesztette, — Móricz tanulmányának ezekben a részleteiben nem nehéz felfedezni Renan szellemének nyomait.

De aligha ezek a részletek a legfontosabbak. Sokkal feltűnőbb, hogy az egész tanulmány szelleme mennyire rokon Renan világával, a francia gondolkodó magatartásával. A Móricz-tanulmány szilárd racionalizmusa és történetisége is a vallás tényeihez kapcsolódó szinte áhítatos gyengésséggel párosul, akár csak Renan műveiben. A vallásban az elmúlt korok nagy alkotását csodálja meg Móricz, Renanéhoz hasonló megértéssel és áhítattal fordulva a történelmi

múlt értékes produktumai felé. (A tanulmánynak a vallás dolgait tisztelettel és megértéssel tárgyaló artisztikus stílusával magyarázható bizonyos mértékig az a probléma, hogy a konzervatív *Athenaeum* c. folyóiratban közreadták a dolgozatot, amelynek akkor a premontrei rendi Pauer Imre volt a szerkesztője.)

Egyébként Móricz tanulmányának felfogása lényegében nem radikálisabb annál, amit a biblikritikus irányzat hazai protestáns képviselői, Dávid Strauss vagy Baur magyar tanítványai hirdettek. A század első évtizedében még forgatták, sőt tankönyvként használták a protestáns teológiákon például Kováts Ödön nagyenyedi teológiai tanár 1876-ban megjelent „vallásbölcshoztétét”, amely a Hegel—Schleiermacher szemléletét valló vallásfilozófiai bevezető után következő történeti fejezetekben bőven merít Strauss és Baur liberális szellemű bibliakritikai műveiből. De gyakorlatban a hazai protestáns teológiák ekkor már régen túl voltak a szabadelvű, pozitivistá bibliakritikai irányzat nagy fellángolásán, amely nálunk az 1870-es évek elején volt a legerősebb, amikor a szabadelvű teológiai irányzat legmarkánsabb képviselője, Ballagi Mór állt a mozgalom élén.⁴² 1871-ben tömörülnek a szabadelvű irányzat hívei a Magyarországi Protestáns Egyletben, és a következő évben már hat protestáns folyóirat ír a szabadelvű teológia szellemében. Az 1872/73-as tanévben Goldzieher Ignác, a neves orientalista, a héber nyelvtanon kívül a vallások történetéről és fejlődéséről is előadást tartott a pesti református teológián. 1874-ben a Protestáns Egylet megbízza Ballagi Mórt az új ószövetségi fordítás elkészítésével. De szinte a szabadelvű irányzat megszervezésével egyidejűleg indulnak meg a támadások is ellentük a konzervatív, a hitvallásos alapon álló lelkészek részéről. Hivatalvesztést ígérgetnek a Protestáns Egyletben kitaró lelkészeknek. 1875-től kezdve az Egylet létét már csak könyvkiadói vállalkozása, a *Protestáns Theológiai Könyvtár* jelzi. A múlt század kilencvenes éveitől meg már teljes egészében a hitvallásos, pietista irányzat kerül uralomra a hazai protestáns teológiákon, és a konzervatív tábor megerősödésével indul meg az úgynevezett belmissziós mozgalom is.

Móricz műve az 1870-es évek szabadelvű, biblikritikus irányzatához kapcsolódik, annak mintegy utolsó hullámverése a hazai irodalomban. De Ballagiék biblikritikus műveitől erősen különbözik Móricz tanulmánya abban, hogy nézőpontja nem teológiai, hanem elsősorban vallásfilozófiai és filozófiatörténeti szempontból tekinti végig a vallások történetét, szerepét, funkcióját. A biblikritikusok intenzív szövegértelmező fejtegetésekkel dolgoznak, és a szövegelemzésekből vonják le tételeiket. Móricz tanulmánya bár sokat felhasznál az ő eredményeikből, mégis elsősorban esszé a szó irodalmi értelmében is. Egyetlen tétel próbája a dolgozat: az istenhit fogalmának végigvezetése a szűk családias keretektől a kereszténység minden népre, minden fajra kiterjedő vallásáig. Lényegében a teológiai szakirodalomban járatos, önállóan gondolkodó író egyéni alkotása a *Biblia*-tanulmány. Ez a nemes teológiai „dilettantizmus” és magasrendű irodalmi igény szintén Ernest Renannal kapcsolja össze Móricz egyetlen vallásfilozófiai és vallástörténeti tanulmányát.

Móricz dolgozatának a hazai teológiai irányzatok fejlődéséhez mért anakronizmusa magyarázza elsősorban, hogy a dolgozat csaknem teljesen visszhangtalan maradt a magyar teológiai irodalomban is. 1918-ban, *A fáklya* megjelenése után egy protestáns szerző bírálatában szóba hozza Móricz *Biblia*-tanulmányát is,⁴³ de éppen azzal a pár sorral, amit Móricz dolgozatáról ír, árulja el, hogy csak hallomásból ismeri a *Biblia*-tanulmányt vagy a kritika írásakor már nem emlékezett a tíz évvel korábban megjelent dolgozat tartalmára. Ez a szerző ugyanis erősen támadja az írónak *A fáklya*-ban megnyilatkozó világnézetét, arra hivatkozva, hogy egy évtizeddel korábban Móricz még milyen más véleménnyel volt a vallási dolgokról és a református egyháznak a szerepéről. Bizonyítékul az író *Bibliáról* szóló tanulmányát említi:

⁴² Vö.: *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története*. Bp. 1955.

⁴³ Trócsányi Dezső: *A fáklya — Móricz Zsigmond regénye*. Dunántúli Protestáns Lap (Pápa), 1918. VII. 21. 130. l. Ua.: *Kortársak Móricz Zsigmondról*, I. Bp. 1958. 414. l.

„Tíz évvel ezelőtt még az Athenaeumban írt tanulmányt a *Bibliáról* — írja a protestáns kritikus Móriczról. — Ez a tanulmány még a hit és az eszmények erejébe vetett lélekkel íratott . . . az író eszményekben hívő lelke azonban közben nagy változásokon ment át.” Márpedig Móricz a *Biblia*-tanulmányának hosszú részleteit beolvasztotta *A jáklyába*. Fiatalkori tanulmányai közül egy dolgozatnak sincs ilyen érdekes „utólete” Móricz szépirói alkotásaiban, mint egyetlen vallásfilozófiai művének. *A jáklya* főhőse, Matolcsy Miklós a szomszéd falu tiszteletes asszonyának, Dékánynének olvassa fel teológiai dolgozatát, vagyis Móricz *Biblia*-tanulmányának jelentős hányadát. A hat részből álló tanulmány első négy fejezetét kihagyásokkal, de egyébként majdnem teljesen szó szerint illeszti be Móricz a regénybe. Már szinte írói játékosságnak tetszik az aprólékos pontosság, ahogy az eredeti tanulmány szöveg megrövidítéseit és jelentéktelen módosításait vagy kiegészítéseit jelzi a regényben: „ezt a mondatot magától mondta bele, s úgy tett, mintha olvasna a papírról” — jegyzi meg zárójelben az író, és itt valóban egy olyan mondatot ad Matolcsy szájába, amely hiányzott az *Athenaeum*-beli tanulmányban. Ugyanezen a lapon az egyik mondat egyszerre utal egy részlet kihagyására, és egy utólag betoldott sorra: „újra ugrott egy hosszú bekezdést, csak éppen beleszúrta: . . .”

A hazai protestáns teológiai irányzatokban a századforduló idején lezajlott nagy változások egyik apró jele az is, hogy *A jáklyát* élesen támadják a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain is,⁴⁴ abban a folyóiratban, amelyet 1858-ban Ballagi Mór azoknak a szabadelvű kritikai eszméknek a terjesztésére alapított, amelyeket *A jáklya* papja, Matolcsy is a maga meggyőződéséeként hirdet, többek közt Móricz *Biblia*-tanulmányának gondolataival is. A folyóirat eredeti címe megmaradt, de ekkor már — 1918-ban — régen a konzervatív hitvallásos irányzat eszméit tolmácsolja.

Móricz *Biblia*-tanulmányának a hazai teológiai irányzatokkal való távolról sem párhuzamos volta csak még jobban aláhúzza a dolgozat gondolati önállóságát, Móricz független szellemét. A *Biblia*-tanulmány is része volt és egyik legfontosabb dokumentuma annak a folyamatnak, amely Móricz gondolkodásában, ízlésében egyre inkább megkérdőjelezte az otthonról és az iskolából készen hozott szellemi örökség hitelét és érvényét.

⁴⁴ A „*Fáklya*”-ról. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 1918. III. 17. 111. l. Ua.: *Kortársak Móricz Zsigmondról*. (Bp. 1958. 383. l.)